

ÇİN'DEKİ ÖZBEKLER VE ÖZBEKÇE*

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Fikret YILDIRIM**

Geliş Tarihi: 11.04.2019

Kabul Tarihi: 26.05.2019

Özet

Bugün Özbekçe konuşurların çoğunluğu Özbekistan ile komşu Türk ve İrani kökenli devletlerde -Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Afganistan ve Tacikistan- yaşamaktadırlar. Bunun yanı sıra bir kısım Özbek, Çin Halk Cumhuriyeti'nde resmî azınlık statüsü ile yaşamaktadır ve sayıları, bahsi geçen ülkelere göre çok daha azdır. Özbeklerin özellikle 18. yüzyıl itibarıyla Çin'e yerleşmek için geldiklerini görmekteyiz. Çin'deki Özbekler, nüfuslarının hem az hem de dağınık olması nedeniyle çoğunlukla bir arada yaşadıkları Türk halkları ile kaynaşmışlar ve kimi zaman onların dillerinden kimi zaman da kültürlerinden etkilenmişlerdir. Bu halklar arasında Uygurlar ve Kazaklar başı çekmektedir. 1957 yılında deneysel statüde de olsa Özbekler için Kiril alfabesi oluşturulmuştur. Fakat, bir iki yıl içerisinde bu alfabenin deneysel statüsü tekrar ortadan kaldırılmıştır. Bugün Özbeklerin kendilerine ait bir alfabeleri olmayıp Arap harfli Uygur alfabesi kullanmaktadırlar. Özbekçe ile ilgili mevcut kaynaklar Çin'deki Özbekçenin bugünkü Özbekistan'ın edebî diline kaynaklık eden diyalekttten farklı olarak özellikle İranileşmemiş Özbek diyalektine işaret etmektedir. Bununla birlikte Çin'e gelen bütün Özbeklerin ilk zamanlar yalnızca İranileşmemiş Özbekçe konuşup konuşmadıklarını söylememiz zor görünmektedir. Buna neden olarak da bugün Yeni Uygurcanın Özbekçe üzerindeki büyük etkisi gösterilebilir.

Anahtar Kelimeler: Çin, Özbekler, Özbekçe, Alfabe, Azınlık halklar.

UZBEKS AND UZBEK LANGUAGE IN CHINA

Abstract

The majority of Uzbek speakers today live in Uzbekistan and neighboring Turkic and Iranian states -Kyrgyzstan, Kazakhstan, Turkmenistan, Afghanistan, and Tajikistan-. Also, some Uzbek people live in the People's Republic of China with official minority status and their numbers are much less than those of the mentioned countries. We see that the Uzbeks came to settle in China especially in the 18th century. Because the population of Uzbeks in China is small and scattered, they are often fused with other Turkic peoples. Therefore, Uzbeks in China are sometimes influenced by those Turkic people's culture and languages. Among these peoples, Uighurs and Kazaks play a more dominant role. In 1957, the Cyrillic alphabet was created for the Uzbeks, albeit in experimental status. However, in a few years the experimental status of this alphabet has been eliminated. Today the Uzbeks do not have their own alphabets, but they use the Arabic-Uighur alphabet. The current sources on Uzbek show that Uzbek in China is different from the dialect that Uzbekistan's literary language derived from. It actually denotes the non-Iranian Uzbek dialect. However, it seems difficult to say whether all the Uzbeks who came to China in the early days spoke only non-Iranian Uzbek dialect. The reason for this is the great influence of the New Uighur on Uzbek today.

Keywords: China, Uzbeks, Uzbek language, Alphabet, Minority nations.

* Bu yazı, 108K413 numaralı 'Çin'deki Türk Dilleri' TÜBİTAK projesinde (2009-2011) hazırlamış olduğum 'Çin'deki Özbekler ve Özbekçe' adlı çalışmadan geliştirilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: fikreyildirim1981@gmail.com
Orcid: 0000-0003-3227-1860

1. Nüfus ve Yerleşim

Günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'nde resmî olarak kabul edilen 55 azınlık millet bulunmaktadır. Bu azınlık halklar içerisinde Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar, Sarı Uygur (resmî olarak Yugur) ve Salarlarla birlikte Özbekler¹ yedi azınlık Türk halkını oluşturmaktadırlar (Ramsey, 1989: 182).² Kazak, Kırgız, Tatar halklarıyla birlikte Özbeklerin de Asya'da kendi adlarıyla anılan devletleri bulunmaktadır.³ Özbeklerin asıl yaşadıkları yerler Özbekistan Cumhuriyeti⁴ ve Afganistan'dır⁵. Bu ülkelerin dışında Tacikistan (tahminen 1.400.000), Kırgızistan (tahminen 600.000), Kazakistan (tahminen 350.000) ve Türkmenistan (tahminen 350.000) cumhuriyetlerinde de oldukça kalabalık Özbek toplulukları vardır (Boeschoten, 1998a: 13-14). Çin'de yaşayan Özbeklerin sayısı ise 10.569'dur (URL-3).⁶

Çin'deki Özbeklerin -nüfuslarının azlığı ve dağınıklığı ile de alakalı olarak- kendilerine ait özerk bir bölgeleri yoktur. Fakat, Doğu Türkistan'da 1987 yılında resmî olarak oluşturulmuş olan yalnızca bir Özbek köyü bulunmaktadır. Bu köy, Sancı Döngen Oblastı'na bağlı Mori Kazak Otonom İlçesi'nin Danangou Özbek Otonom köyüdür (Karluk, 2017: 40). Özbekler, Uygur Özerk Bölgesinde⁷ Tanrı dağlarının kuzey-güney taraflarına dağılmış olup çoğunluğu şehirlerde yaşamaktadırlar. Özbeklerin yoğun olarak buldukları yerler İli, Kaşgar, Yarkent, Ürümçi, Aksu, Üçturpan, Çöçek ve Kargilik'tir.⁸ Eldeki verilere göre 1950'lerden itibaren Çin'deki Özbeklerin sayıları şu şekilde değişiklik göstermiştir (Zhou, 2003: 12): 1953 yılı: 13.626; 1964 yılı: 7.717; 1982 yılı: 12.213⁹; 1990 yılı: 14.763.

Svanberg'e göre Özbek nüfusundaki 1960'larda görülen azalma Sovyetler Birliği ile Çin arasındaki gergin ilişkiler yüzünden meydana gelen dış göçten kaynaklanmaktadır (1988: 12).

2. Özbeklerin Çin'e Gelişleri

Bozkırda genellikle tanınmış bir idarecinin veya kumandanın başında bulunduğu grubun zamanla onun adını taşıması geleneği uyarınca Cuci'nin haleflerinden Özbek Han'ı liderleri olarak kabul eden Cuci ulusunun dört şubesi onun ismini kendilerini tanımlamak üzere

¹ 'Özbek' sözcüğünün Çince yazımı 乌孜别克族 olup Pinyin ile gösterimi 'Wuzibiekezu'dur.

² Çin'de bu azınlık Türk halkları dışında resmî olarak tanınmayan Tuvalar ve Fu-yu Kırgızları da yaşamaktadırlar. Fakat, Fu-yu Kırgızcası bugün neredeyse unutulmuştur. Çin'deki Türk dilleri ile ilgili genel bilgi için bk. Ölmez, 2013 ve Dwyer, 2016. Ayrıca Çin'de kendilerini 'Türk' etnik adı ile tanımlayan halk tarafından İli Türkçesi konuşulmaktadır. Bu halk, Özbekistan'ın Andican bölgesinden Çin'e gelip yerleştiği için önceleri Özbek olarak kabul edilmiştir (Zhào and Hahn, 1989: 262).

³ Yalnız, Tataristan Cumhuriyeti tam bağımsız olmayıp Rusya Federasyonu'ndaki sekiz federal bölgeden biri olan Volga Federal Bölgesindeki özerk bir Türk cumhuriyetidir.

⁴ 2018 yılı itibarıyla ülke nüfusu 32.653.900'dür (URL-1). 1989 yılından beri Özbekistan'da nüfus sayımı yapılmamış olup ülke nüfusu esasen doğum, ölüm, göç vb. istatistikler üzerinden hesaplanmaktadır. Özbekistan Devlet Başkanı Şevket Mirziyoyev'in ilan ettiği bir kararname ile 2022 yılında ülkede nüfus sayımı yapılacağı duyurulmuştur (URL-2). Bu arada 2003 yılında hazırlanan TİKA raporunda 25.498.700 olarak verilen Özbekistan nüfusunun % 80.1'inin yani ülkenin yaklaşık 20 milyonunun Özbeklerden oluştuğu belirtilmektedir (Uysal, 2004: 6).

⁵ Bu ülkedeki Özbek nüfusu yaklaşık 2 milyondur (Özbek Edebiyatı Tarihi, 2005: 9).

⁶ Sayısal veri Çin'in Ulusal İstatistik Bürosu [中华人民共和国国家统计局编 / Zhonghua Renmin Gongheguo Guojia Tongji Ju Bian] tarafından yayımlanan ve Çin'in ekonomik ve sosyal gelişimini kapsamlı olarak yansıtan *China Statistical Yearbook - 2018* (bk. Ning vd., 2018) adlı yıllık istatistiksel yayımdan alınmıştır. Bu yayımdaki 'Etnik Azınlıkların Coğrafi Dağılımı ve Nüfus' (Bölüm 25-19) başlığı altında 2010 nüfus sayımı esasında verilen rakamdır.

⁷ Bölge adının Yeni Uygurca biçimi 'Şincañ Uyğur Aptonom Rayoni'dir. 'Şincañ' sözcüğünün Çince yazımı 新疆 olup Pinyin ile gösterimi 'Xinjiang'dır. Biz, sözcüğü Uygurların kullanımını esas alarak okuduk.

⁸ Çin'deki Özbeklerin yerleşim alanları için bk. Ek 1: Harita 1 ve Harita 2.

⁹ Ma (1994: 185, 432), Çin'de 1982 yılında yapılan nüfus sayımına göre Özbek nüfusunu 12.500 olarak vermektedir.

kullanmaya başlamış, böylece Özbekler denen topluluk ortaya çıkmıştır (Alpargu, 2007: 119). Altın Orda devletinin parçalanmasından sonra devletin merkezî topraklarında kalan halk 'Özbek' olarak adlandırılmış ve bunlar bir Özbek federasyonu oluşturmuşlardır. 1500'lü yıllarda bu federasyonun bir kısım göçebe halkı Kıpçak bozkırlarından güneye, Orta Asya'nın tarım bölgesine göçerek Buhara, Semerkant, Taşkent ve Ürgenç şehirlerini ele geçirmişlerdir. Burada Türk dili konuşan yerli halka karışmaya başlayan Özbek federasyonuna ait birçok kabile asıl yerleşim yerlerinin isimlerini kabile ismi olarak almışlardır (Schwarz, 1984: 49, 51).¹⁰

Özbekler, Karluk, Oğuz, Kıpçak Türkleri gibi karışık etnik unsurlardan oluşmaktaydılar. Bu üç boyun dil özelliklerini Özbekçede bulmak olanaklıdır (Bozkurt, 2012: 345). Özbeklerin içerisinde hiç şüphesiz Türkçeyi benimseyip Türk boyları içerisinde eriyen Moğollar da vardı (Alpargu, 2007: 119). Ebülğazi Bahadır Han *Şecere-i Terākime* adlı eserinde 'Türkmen bolup Türkmence koşulgan illeriniñ zıkrı' [Türkmenleşip Türkmen'e Katılan Halklar Hakkında] başlığı altında bir kaç yerde Özbeklere değinmektedir ve bu bölümde Özbeklerin kökeni ile ilgili olarak -en azından adlandırma bakımından- Ebülğazi Bahadır Han'ın Moğolları da işaret etmesi önemlidir: "... ol vaktta Özbekni Moğol dirler irdi [O zamanlar Özbek'e Moğol derlerdi]" (Kargı Ölmez, 1996: 222). Özbek Han'dan sonra tarihî süreç içerisinde Özbek millî kimliğinin oluşumunda aslında Ebülhayr Han ve Şeybânî Han'ın etkileri vardır. Özbek ulusunun bağımsız bir il haline gelişi, İbrahim Ayba'nın torunu ve Tuğlu Şeyh'in (Devlet Şeyh) oğlu Ebülhayr Han zamanında (1428-1468) gerçekleşmiştir. Ebülhayr Han'ın ölümünün ardından meydana gelen karışık ortam Özbek boylarının çeşitli yerlere dağılmasına yol açtı. Bunları tekrar birleştirme faaliyeti Şeybânî Han'ın öncülüğünde XVI. yüzyılın başında gerçekleşti (Alpargu, 2007: 119). Günümüzde şekillenen Özbek milli kimliğinin oluşumuna Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan devlet sınırlarının çizilmesinin de etkisi vardır. 1924 yılında Özbekistan SSC kurularak Özbekistan topraklarının Sovyetler Birliği içindeki statüsü belirlemeye başlamış, 1936 yılında Karakalpak Özerk Cumhuriyeti de Özbekistan'a bağlanarak bugünkü Özbekistan sınırları çizilmiştir (Özkan, 2014: 115).

Özbeklerin Çin'e gelişleri¹¹ ise 'İpek Yolu' tarihi ile ilişkilidir. M.Ö. 135-140 yıllarında Çin, kuzeyindeki düşmanlarına karşı batı milletleri ile ittifak arayışına girer. Bunun sonucunda Çin'den bir grup elçi Çan Çi-yen [Chang Chien] başkanlığında yola çıkar. Yolda Hunlara esir düşen ve 10 yıl sonra Hunların elinden kaçabilen Çan Çi-yen Fergana'ya ulaşır. Çan Çi-yen, Fergana hükümdarına geliş nedenini anlatır ve Çin'in dostluk mesajlarını iletir. Fergana

¹⁰ 'Özbek' adının ortaya çıkışıyla ilgili olarak ayrıca Togan'dan (1981: 31-32) şu bilgileri aktarabiliriz: 'Özbek' ya da 'Özbek Ulusları' tabirleri, Barthold'a göre Orta Asya'da kavim adı olmak itibari ile 'Çağatay' sözcüğüne karşı tutulmuş; Özbek ulusunun bütün askerî halkı, on beşinci yüzyılda Altın Orda'nın yıkılmasına ve urukların da Özbek, Kazak ve Nogay uluslarına ayrılışına kadar tek bir kavim sayılmıştır. Özbeklerin kökeni olan Coçi ulusunda 'Tatar' tabiri, başlangıçta yalnız doğudan gelen Türk ve Moğol unsuruna yani hâkim unsura, 'Kıpçak' tabiri de Kıpçak bozkırında onlara tabi olan göçebe kavimlere ad olarak verilmiştir. 'Toğmak' adı ise, bunların hepsine yani Tarbagatay dağlarından Sir Derya havzasına, Harezm'den Volga nehri havzası ile Kırım'a kadar bütün Deşt-i Kıpçak göçebe ahalisine genel bir ad olmuştur. Özbek Han (1312-1340)'dan sonra 'Özbek' sözcüğü de 'Toğmak' tabirinin yerini tutarak 'Tatar' ve 'Kıpçak'ların hepsine birden verilmiş bir ad olmuştur. Daha sonra (14-15. yüzyıllar) 'Özbek' adı, 'Tatar' tabirine göre daha dar anlam kazanarak Özbek, Kazak, Nogay ve Başkurt topluluklarına ayrılmış olduğunu gördüğümüz Tatar ve Kıpçakların göçebe aristokrasisine ad olmuştur.

Çin'in Yu-en tarihinde Özbekler Yue-zu-bie (月祖别) ya da Yue-ji-bie (月即别) diye adlandırılmıştır (Cheng, 1997: 7). Bu arada en azından 12. yüzyıla kadar 'Özbek' halk adına rastlanılmadığına işaret olarak Kâşgarî'nin sözlüğünü gösterebiliriz. Kâşgarî, 11. yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldığı sözlüğünde Rum yakınlarından doğuya doğru Türk kabilelerini sıralarken 'Özbek' adına değinmediği gibi ne verdiği haritada ne de eserinin başka bir yerinde 'Özbek' adını anmaktadır. Bk. Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 10. Geçmişten günümüze 'Özbek' teriminin anlamı ve kullanım alanları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. McChesney, 1995: 232-233.

¹¹ Özbeklerin Çin'e gelişleri ile ilgili tarihi bilgiler esasen *Özbek Edebiyatı Tarihi* adlı eserin 'Çin Özbeklerinin Ortaya Çıkışı' adlı bölümden aktarılmıştır (2005: 20-42).

hükümdarı, Çin ile ittifak kurmayı kabul etmez fakat Çağ Çi-yen bu zorlu yolculuktan yine de başarısız ayrılmaz; çünkü o, Fergana'da kaldığı sürede Han sülalesi devrindeki Çin medeniyetini halka anlatarak Çin'in propagandasını yapar. Dünyanın dört bir yanı ile ticaret yapan Soğdlar (Maveraünnehirliler) ile Ferganalılara Çin ile ticari ilişki kurmak cazip gelir. Bu nedenle Soğdlardan ve Ferganalılardan oluşan hem elçi hem de tüccar niteliğine sahip ilk grup Çağ Çi-yen Çin'e dönerken onunla beraber kervanlarla Çin'e giderler. Böylece 'İpek Yolu' açılmış olur ve Özbek halkının en eski ataları olan Soğdlar, Ferganalılar, Harezmliler ve Maveraünnehir'in başka halkları ticaret için Çin'e geliş-gidiş sırasında buraya yerleşmeye başlarlar.¹² Milattan önceki dönemden 8. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya halkları Zerdüşt dinine inanıyorlardı. Bazı kabileler ise Mani ve Buda dinlerine inanırken kimi kabileler de Şamanist idiler. Kervanları oluşturanların Maveraünnehir'den Çin'e geliş nedenleri arasında yukarıda sayılan dinlerin propagandasını yapmak da vardı.

14-16. yüzyıllara kadarki dönemde Orta Asya'nın bugünkü Özbek bölgesinden Çin'e özellikle Doğu Türkistan'a göçler olmuştur. Bu zamanda Çin'e gelen halk daha 'Özbek' adını almamış olan Özbeklerin en eski atalarıdır. Özbek etnik yapısını oluşturan halkın torunları birkaç yüzyıl içinde yerli halk -özellikle Uygurlar- ile karışırlar ve asıllarını koruyamazlar. Fakat yine de bu topluluk sonradan buraya göç eden Özbekler için esas toplumsal yapıyı oluşturur.

16. yüzyıl ile 20. yüzyıl arası, Özbeklerin Çin'e gelişlerinin ikinci dönemini kapsar. 1750'li yıllarda Doğu Türkistan üzerinde egemenlik kuran Çin sülalesi Özbeklerin asıl gövdesini oluşturan Hokand (Kokent) ve Hive (Hive) Hanlığı ile Buhara Emirliği arasında diplomatik ve ekonomik ilişkileri geliştirir. Özbekler, Yarkent'i geçiş yeri haline getirerek burada ipek, çay, porselen, hayvan derisi ve diğer malların ticaretini yaparlar. Bu dönemde Doğu Türkistan'a gelip yerleşen halkın sayısı gittikçe artar. Kesin olmayan bilgilere göre 1880'lerde Doğu Türkistan'daki Özbeklerin nüfusu 50 binden 100 bine çıkar. Doğu Türkistan'a ticaret için gelip yerleşen halklar geldikleri yerin adı ile -örneğin 'Kokanlıklar' (Hokanlılar), 'Buharalıklar' (Buharalılar)- adlandırılmışlardır. Bugün Özbekistan'a bağlı bir eyalet olan Andican'dan Doğu Türkistan'a gelen halk 'Endicanlıklar' (Andicanlılar) diye adlandırılmış ve bunlar Kaşgar, Yarkent, Hoten ve Aksu'ya ardından da Doğu Türkistan'ın kuzeyine İli, Çöçek şehirleri ile Guçuñ ve Cimsar nahiyelerine dağılmışlardır. Bu dönemde artık yavaş yavaş 'Özbek' kimliği oluşmuş ve Çin Özbek Edebiyatı tarihinin ilk dönemi başlamıştır. Yine de Çin'e göç eden Özbeklerin ikinci ya da üçüncü nesil torunlarının büyük bir kısmı bu dönemde Uygurlara ya da Kazaklara karışmıştır.

¹² Burada Özbek halkının en eski ataları olarak belirtilen halklardan Soğdlar, sonradan Türkleşmiş olan Aryanî halklarından biridir. Aryanîlerden ilk önce Türkistan'a gelip yerleşmiş olan Harezmlilerdir ve bunlar özellikle on üçüncü yüzyılda Moğollar devrinde dağıtılarak tamamen Türkleşmişlerdir. Zeki Velidî Togan'ın deyişiyle Türkistan'ın Yahudileri denebilecek Soğdlar da çok eski zamanlarda Avrupa'dan, bir bölümü Kafkasya-İran yolundan, diğer bir bölümü Kırım taraflarından ve Hazar denizinin kuzeyinden Türkistan'a gelip yerleşmiş bir kavimdir. Türkistan ve Moğolistan'ın çeşitli yerlerine dağılarak yaşamış olan bu kavim Tacikler gibi ticaretle uğraşmışlardır. Kendi dillerinden başka Türkçe ve Tacikçeyi de kullanan Soğdlar zamanla ya Türkleşmiş ya da Tacikleşmişlerdir. Tacikler yani Farsça konuşan İranlılar, Ak Hunlar ve Sâsâniler devrinde ticaret amacıyla ya da Sâsânî İran'daki din mücadeleleri ve Araplar devrinde, hâkim milletin zorla yaptığı göçler sonunda Türkistan'a gelip yerleşmişlerdir. Cengizogulları zamanında ise Maveraünnehir Taciklerinin çoğu bugünkü Doğu Türkistan'a ve Horasan'a, İlhanlılar ile Çağataylıların mücadeleleri sırasında ise Tacik unsuru yine Horasan'a inmek zorunda kalmıştır (Togan, 1981: 76-81). İşte Doğu Türkistan'a göç eden bu Taciklerin bir kısmı da Türkleşmiş ya da Tacikçe ile birlikte Türkçeyi de kullanmış olmalıdır. Bu bilgiler ışığında Özbeklerin Doğu Türkistan'a gelişlerinin birinci dönemi (İpek Yolu'nun açılması - M.S. 14.-16. yüzyıllar) ile ilgili aktardığımız bilgiler ele alınır daha aydınlatıcı olur. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi 14-15. yüzyıla kadar Özbek adıyla anılan bir Türk halkı görülmemekle birlikte bu dönemde ticaretle uğraşan belirgin halklar Soğdlar ve Taciklerdir.

Özbeklerin Çin'e gelip yerleşmelerinin son dönemi 1900'ler ile 1930'lar arasındır. 1870'lerde Orta Asya'daki Hokand, Hive Hanlıkları ve Buhara Emirliği'nin bir kısmına egemen olan Rusya, Çin ile çeşitli antlaşmalar imzalar ve ticari ilişkilerini güçlendirir. Bu dönemde Doğu Türkistan'a yerleşmek için gelenler arasında tüccarların yanı sıra artan sayıda Özbek çiftçi, zanaatkâr ve Çarlık Rusyasının siyasetinden memnun olmayan bazı Özbek aydınlar da vardır. Bu aydınlar Gulca, Çöçek, Kaşgar ve Yarkent'i yerleşim yeri olarak seçmişlerdir. Ekim Devrimi'nden sonra 1933 yılına kadar Özbekler Çin'e engelsiz gelip yerleşirler. Günümüzde Doğu Türkistan'da yaşayan Özbeklerin büyük bir kısmı son dönemde gelenlerdir.

3. Toplumsal Hayat

1850'lere kadar Doğu Türkistan'daki Özbeklerin büyük çoğunluğu ticaret ile meşguldüler. Fakat Rus ticaretinin hızlı bir şekilde gelişmesi Özbeklerin çoğunun yerel ticarete yönelmesine neden olur. Rekabet gücü olmayan Özbekler ise işlerini bırakıp el sanatlarına yönelirler. Önceleri Yarkent'te ipek dokuma sanayisinde etkin olan Özbekler, günümüzde küçük ev sanayisine yönelik çalışmaktadırlar. Etek, çarşaf, yastık, takke üzerine nakış ve motif işlemeciliği Özbekler arasında yaygındır. Bir kısım Özbek, Kaşgar, Yarkent, Maralbaş ve Aksu gibi güney bölgelerinde çiftçilikle uğraşmaktadırlar. Yalnızca az sayıda Özbek, Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki birkaç yerleşim yerinde hayvancılıkla geçinirler. Buralarda Özbekler, Kazaklarla karışmış olarak yaşarlar.

Doğu Türkistan'da yaşayan Özbekler yıllardır Uygurlarla iç içe yaşamaktadırlar. Bu iki milletin ekonomileri ve kültürlerinin birbirini etkilemesinden dolayı, benzer örf ve adetler, yiyecekler ve dini inançlar oluşmuştur. Giyecek konusunda Özbekler, Uygurlardan küçük bir fark ile ayırt edilebilir. Uygurlar ve diğer halklar genelde kare şeklinde bir şapka takarken, Özbeklerin çoğu siyah ipekten yapılmış yuvarlak şapka (doppa) takarlar. Özbek kızları ve kadınları, her zaman giyimlerine ve süslerine özen gösterirler. Özbekler, genellikle ilkbahar, yaz ve sonbahar mevsimlerinde başlarına 'doppa' takarlar, genç kızlar ise renkli 'doppa' takarlar. Özbek kadınları, başörtülerini 'doppa'nın üstüne örtünürler. Kadınlar 'köyne' adı verilen kemersiz bir giysi ile bu giysinin üzerine kolsuz bir yelek giyerler. Erkeklerin geleneksel giysileri ise 'ton' denilen uzun bir kaftandır. Kadınlar, giyindikleri 'aytek' adı verilen nakışlı bez ayakkabılar dışında çoğunlukla deri ayakkabı giyerler. Özbek evlerinin çoğu, Uygurlarda olduğu gibi düz çatılı ve kalın duvarlıdır. Fakat birkaç yerleşim yerinde 'ava' denilen koni biçiminde çatısı olan evler de bulunabilmektedir. Özbeklerin en sevdiği yemek 'kardak' denilen buharda pişirilmiş patatesli et yemeğidir. Kutlama günlerinde, bayramlarda, özellikle misafir davet edildiğinde un, doğranmış et, soğan, kaymak ve biberden yapılmış olan 'narin' adı verilen bir yemek ikram edilir. Özbekler dans etme ve şarkı söyleme konusunda yeteneklidirler (Schwarz, 1984: 51, 54).

Çin'deki Özbeklerin Özbekistan topraklarında görülen kimi âdetleri hala yaşattıklarını söyleyebiliriz. Örneğin Özbekistan Özbeklerinde 'kız aytarma' âdeti çok yaygındır. Buna 'kız bikitti', 'kız saklandı', 'kız ap kaçtı' da denir. Bu uygulamada, kız başka bir eve götürülüp orada saklanır. Kız, arkadaşlarına komşu evinde yemek verir (Muratoğlu, 1996: 44). Benzer bir gelenek Çin'deki Özbeklerde görülür. Bazen akrabalar ve gelinin arkadaşları evlilik töreninden sonra gelini kaçırlar. Bu durumda damat gelini kurtarmak için hediyeler vermek zorundadır. Kaçırılan gelin kurtarıldıktan sonra damat evine girmeden önce avluda yakılmış olan ateşin etrafında dönmek zorundadır (Ma, 1994: 188). Özbekistan Özbeklerinde de gelin eşikten girerken başına bacadan sembolik toplar atılır ve ateşin etrafında üç defa dolaştırılır. Böylece ins-cin'den saflanmış olacağına, çiftlerin arasındaki muhabbet ve sıcaklığın devam edeceğine inanılır (Muratoğlu, 1996: 41).

Ölüm ile ilgili de benzer gelenekler vardır. Ölünün ardından yas tutma ve belirli aralıklarla ölüyü anma merasimleri görülür. Özbekistan Özbeklerinde ölü evinde 3 gün yemek pişirilmez, yaslı eve yemeği komşuları getirirler. Özbekistan'da ölünün ardından 'hudalık kılmak' uygulaması vardır. Buna göre ölü evi, ölüsünün ardından, ölümünün 3, 7, 20 ve 40. günlerinde helva ve yemek verir (Muratoğlu, 1996: 53). Çin'deki Özbeklerde de birisi öldüğünde bir hafta yas tutulur. Ölümünden sonraki 40, 70 ve 100. günlerde dinî yas töreni düzenlenir. Bu merasimler eskiden *ahuj* adlı yerel Müslüman din adamları tarafından yapılırdı (Schwarz, 1984: 54).

İslam dinine inanan Özbekler, camileri Özbek çocukların eğitimi için medrese olarak da kullanmışlardır. Fakat devlet okullarının açılması ile bütün medreseler kapatılmıştır (Schwarz, 1984: 56). Svanberg'e göre 1962'ye kadar Doğu Türkistan'da Özbek okulları vardır. Fakat Sovyetler Birliği ile meydana gelen sınır çatışmaları ile bağlantılı olarak bu okullar kapatılmıştır. Ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişmesi sonucunda Taşkent'te basılan Özbek yazını ürünlerini yeniden Ürümçi kitapçılarında bulmak mümkün hale gelmiştir (1988: 12-13). Özbeklerin çoğu şehirlerde yaşadıkları için eğitim alma konusunda iyi imkânlarla sahiptirler ve birçok Özbek entelektüeli öğretmen olarak çalışmaktadır (Ma, 1994: 189).

4. Alfabe ve Dil

4.1. Alfabe

Bir dilin özellikle de bir azınlık dilin devamlılığının ya da gelişiminin esasını yazı sistemi oluşturmaktadır. Çin'deki diğer az sayıda konuşanı olan bazı azınlık diller ile aynı kaderi paylaşan Özbekçenin yazımında 20. yüzyılın ilk yarısına kadar Uygur Arap alfabesi kullanılmaktaydı. Çin'de konuşulan Özbekçe 1950'lerde kendine özgü resmî bir yazı sistemine sahip olma yolunda önemli bir fırsat yakalar.

Zhou'ya (2003: 108) göre Çin sınırı boyunca azınlık halkların stratejik yerleşimi genellikle bu toplulukları güçlendirmiştir. 1950'lerde hem iç hem de uluslararası politik gelişmeler bu duruma katkıda bulunur. Aslında bu dönemde Çin'in kuzey ve kuzeybatı sınırları daha istikrarlı olmasına rağmen oralarda potansiyel olarak daha fazla tehlike mevcuttur. Çünkü Sovyetler Birliği ve onun cumhuriyetleri Çin-Sovyet sınırları boyunca sosyal, ekonomik, kültürel ve dilbilimsel alanlarda Çin hükümetinin kendileriyle daha fazla işbirliği yapması konusunda Çin'e baskı uygulamaktadırlar. Bu baskılar 1955 ve 1957'de dilbilimsel olarak kendini gösterir. Özbekçe ile birlikte yedi azınlık dilinin -Daur dili, Moğolca, Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Xibe dili, Tatarca- yazı sistemleri için Kiril alfabesinin¹³ oluşturulması ya da mevcutları için düzeltmeler yapılması kabul edilir. Moğolca, Uygurca ve Kazakça yazı sistemleri Devlet Komisyonu tarafından zaten tanınmışlardı. Bu bakımdan Kiril alfabesine geçiş Özbek topluluğu ile birlikte Daur, Kırgız, Xibe ve Tatar topluluklarına yarar sağlar. Çünkü alınan karar ile bu toplulukların dilleri için hali hazırda var olan yazı sistemleri deneysel statüye yükseltilir. Fakat statüdeki yükselişin politik yararları, Kirilleşmenin yazılı geleneklere -Arap alfabesi kullanan Özbek, Kırgız ve Tatar toplulukları ile Mançu alfabesi kullanan Xibe topluluğu- verdiği zarar ile kısmen dengelenmiştir.

Resmî ve deneysel yazı sistemleri 1959'da özellikle Sovyetler Birliği ile ilişkilerin kötüye gitmesi ile önemlerini kaybetmeye başlarlar. Çin, Uygur ve Kazak toplulukları ile Sovyetler Birliği'ndeki diğer toplulukların politik etkisini ve sınır boyunca yıkımlarını engellemek için harekete geçer. 1950'lerin sonu ile 1960'ların başında azınlıkların yazı sistemlerinin statüleri üç yönde düşürülür: i) yazı sistemi değişikliği; ii) mevcut durumun dondurulması; iii) yazı sisteminin tamamen iptali. Resmî ve deneysel yazı sistemlerinin değiştirilmesi temelde Doğu Türkistan'da olur. Henüz 1956'da Arap ve Mançu alfabeleri

¹³ Çin'deki Özbekler için oluşturulmuş olan Kiril alfabesi için bk. Ek 2.

Kiril ile değiştirilmişken 1959'un başında Latin alfabesine geçilir ve Aralık 1959'da azınlık dilleri üzerine yapılan ikinci Şincaç konferansında Uygurca ve Kazakçanın yeni yazı sistemleri olarak Pinyin önerilir. Ayrıca bu dillerin statüsü birkaç yıl içerisinde resmîlikten çıkarılarak deneysel statüye indirgenir (Zhou, 2003: 112).

Latin alfabesine geçiş aşlında Özbekçenin de Kırgızca, Xibe dili ve Tatarca ile birlikte deneysel statüsünü kaybetmesine neden olur (Zhou, 2003: 113). Özbek, Xibe ve Tatar topluluklarının hepsi 1960'lar ve 1970'lerde Çince ile birlikte Latin Uygur¹⁴ ve/ya da Kazak yazı sistemlerini kullanmışlardır (Zhou, 2003: 114). Bugün de Özbeklerin kendilerine özgü bir alfabeleri yoktur. Çin'deki Özbekler günümüzde Arap harfli Uygur alfabesini¹⁵ kullanmaktadırlar.¹⁶

4.2. Dil

4.2.1. Özbekçe

Güneydoğu Türk dili grubuna giren Özbekçe, Yeni Uygurca ile birlikte Çağataycanın devamı sayılmaktadır. Çağatay imparatorluğu ya da Çağatayca adı, Çengiz Han'ın (öl. 1227) ikinci oğlunun adından gelir. Moğol hanlarının hâkimiyeti altındaki Orta-Asya bölgesinin resmî adı olarak kullanılan *Çağatay ulusu* veya *Çağatay*'ın doğu bölgesi göçebelerine *Moğol* dendiği halde, Hanların askerî güçlerinin dayandığı Maverâünnehir Türk ve Türkleşmiş göçebeleri de *Çağatay* adını alırlar. Çağataylar 16. yüzyılda Timur imparatorluğunun yıkılışından sonra, Özbek göçebeleriyle karıştılar. Hive ve Zerefsân vadisi Özbekleri arasında, daha 19. asrın sonunda, Çağatay adını taşıyan kabileler vardı (Eckmann, 1979: 225-226). Doğu'da, Orta Asya İslami Türk edebiyatı dilinin belli bir devrini ifade eden bir terim olarak kullanılan 'Çağatay' sözü, Avrupa'da, 19. yüzyılda daha geniş bir anlam kazandı. H. Vámbéry, Çağatay terimini sadece 12-19. yüzyılların Orta Asya İslami Türk edebiyatının dili için değil, aynı zamanda kendi çağının yaşayan Orta Asya Türk şiveleri ve özellikle Özbek şivesi için de kullanmıştır. Aynı şekilde, Türk sözlükçülerinden Şeyh Süleyman Efendi de Özbekçenin sözlerini kendi eseri *Luğat-ı Çağatay ve Türkî-i 'Osmânî'*ye (İstanbul, 1298/1882) almakta bir sakınca görmedi (Eckmann, 2017: 18). Buna paralel olarak İslamî Orta Asya edebî Türk dilinin sınıflandırmasında da kimi zaman Türkologlarca 'Çağatayca' ve 'Özbekçe' terimlerinin karşılıklı kullanımları görülmektedir.¹⁷

Boeschoten'a (1998a: 9; 1998b: 357) göre Çağatay edebî dilinin karışık özelliği Özbekçeye miras kalmıştır. Kıpçak Özbekleri -birinci dilbilimsel topluluk- Orta Asya'ya gelen en son topluluk olmasına rağmen her zaman için siyasi bakımdan baskın olmuşlardır. Bölgedeki asıl Türk toplulukları -ikinci dilbilimsel topluluk- (Karluk ve Çiğil boyları) Tacikler ile yakın ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Onların sahip oldukları 'Türk' adı modern Özbekçenin yapısına en büyük katkıyı sağlamıştır. Üçüncü dilbilimsel topluluk ise Karakalpakistan ve Türkmenistan'daki komşu bölgeler ile Harezmi'de bulunan Oğuz Özbekleri'dir. Bütün bu çeşitlilikler bir edebî dil, yani modern standart Özbekçe ile ilişki içinde kullanılmaktadır. Özbekçe, Yeni Uygurca ile ortak birkaç özelliğe -özellikle sesbilgisel- sahiptir. Eşzamanlı birçok özellik bakımından Kazakçaya da oldukça yakındır.

Özbekçenin bu durumu ile ilgili Schönig (Özsoy vd., 2000: 58) şu açıklamayı yapmaktadır: *Özbekçe sık sık Türk dilinin Güneydoğu grubu temsilcisi olarak nitelendirilir. Bu nitelendirme bir yönüyle doğrudur. Fakat diğer taraftan Özbekçenin Kuzeybatı Türk dili (Kıpçak)*

¹⁴ Özbeklerin kullandıkları Latin harfli Uygur alfabesinin tablosu için bk. Tekin ve Ölmez, 2018: 155-156.

¹⁵ Özbeklerin günümüzde kullandıkları Arap harfli Uygur alfabesinin tablosu için bk. Ek 3.

¹⁶ Özbekistan Cumhuriyeti'nde yaşayan Özbekler bugün Latin alfabesini kullanmaktadırlar. Özbeklerin Sovyetler Birliği döneminde kullandıkları Arap, Latin ve Kiril alfabeleri için bk. Allworth, 1971: 375-378.

¹⁷ İslamî Orta Asya edebî Türk dilinin sınıflandırması için bk. Eckmann, 2017: 18-21. Ayrıca Çağatay edebiyatı için bk. Köprülü, 1997.

*köklerini de taşıdığı açıkça görülebilir. Örneğin, *bäg sözcüğü için Güneydoğu Türkçesindeki bāk yerine Kıpçakça biçim olan biy (=bi:) biçimini bulmaktayız. Eski Türkçe sıfat eki *+IIG çoğunlukla +II, yalnız bazen +III biçiminde, Eski Türkçe *tag sözcüğü de tâk yerine tâğ biçiminde bulunur.*

Özbek halkının görülen bu karışık etnik oluşumu Özbekistan'daki Özbekçenin çeşitli diyalektlere ayrılmasına neden olmuştur. Özbekçenin diyalektleri ile ilgili yapılan sınıflandırmalarda¹⁸ da farklılıklar görülmektedir.

Wurm'a (1959: 489) göre Özbek diyalektleri dörde ayrılmaktadır:

- 1) Kıpçak Özbekçesi: Gerçekte bir Kazak ağzıdır.
- 2) Kuzey Özbekçe (Güney Özbekçe ile birlikte asıl Özbekçeyi oluşturur): Tam korunmuş ses uyumu vardır.
- 3) Güney Özbekçe: Daha çok (ya da az güçlü) bozulma ile Tacikistan'ın İran dilinin neden olduğu neredeyse ö, ü ve ı seslerinin kaybı ile konuşulur. a) İranlaşmış diyalektler: i) Güneybatı grubu: Semerkand, Karşi, Katta-Kurgan, Buğara ii) Kuzeydoğu grubu: Taşkent, Ura-Tübe, Cizzağ, Leninâbâd vs. b) Yarı İranlaşmış diyalektler: i) Taşra ağzı ii) Fergana Özbekçesi: Fergana-Andican, Hokand; Namangan; Namangan'da a-umlaut ağzı; Çimiyân.
- 4) Türkmenceleşmiş Özbekçe: İki değişik biçimi vardır. İkan ve Kâre-Bulâk'taki Özbek dil bölgesinin kuzeyinde, Batı'da ve Hıve'de bulunur.

Schönig'e (Özsoy vd., 2000: 58) göre ise Özbekçe iki ana diyalekt grubuna ayrılmaktadır:

- 1) Kuzey Özbekçe: Kazakistan'ın güneyinde konuşulmaktadır.
- 2) Güney Özbekçe: Büyük ölçüde İranlılaşmış ve az İranlılaşmış diyalektler biçiminde iki alt gruba ayrılabilir.

4.2.2. Çin'de Konuşulan Özbekçe

Doğu Türkistan'daki Özbekler uzun zamanlar Uygurlar, Kazaklar, Çinliler vb. halklar ile birlikte yaşadıkları için çoğu zaman baskın olan halkın dilini kullanmışlardır. Şehirlerde yaşayan Özbekler, Türk halkları ile iletişimde 'lingua franca' olan Yeni Uygurca'yı kullanmaktadırlar. Bunun yanı sıra Çince öğrenimi de artmaktadır. Şehirlerde oturan aydınlar Çinceyi kullanırken dağlık bölgelerde yaşayan Özbekler çoğunlukla Kazakça konuşmaktadırlar (Yolboldi ve Kasim, 1987: 111).¹⁹

Çin'de 1990 yılında yapılan nüfus sayımında 14.763 olarak tespit edilen Özbek nüfusunun yalnızca % 25'i Özbekçeyi kullanmaktadır (Zhou, 2003: 25). Abdulla, Temmuz - Ekim 2011 tarihleri arasında Gulca, Kaşgar ve Mori Kazak Otonom İlçesinde yapmış olduğu saha araştırmasında Çin'de yaşayan Özbeklerin Özbekçeyi kullanma oranlarını tespit etmeye çalışmıştır. Bu araştırmaya göre, görüşülen 852 Özbek'ten % 25.4'ü Özbekçe bildiğini, % 36.4'ü az bildiğini düşünüyorken, % 38.2'si ise hiç bilmediğini belirtmektedir. Abdulla'ya göre Özbekçe bildiğini düşünen Özbekler genellikle Özbekçenin Uygurcaya çok yakın olduğunu ve aralarında çok büyük farkın olmadığına inanmaktadırlar. Bununla beraber araştırmaya katılan bütün Özbekler arasında yalnızca bir kaçının Özbekçe bir hikâye anlatabildiği ya da Özbekçeye hâkim olduğu dile getirilmektedir (2013: 26).

¹⁸ Ilse Laude-Cirtautas, Gazi Âlim, A. K. Borovkov, İ. İ. Zarubin, K. K. Yudahin ve V. V. Reşetov'un Özbek diyalektleri ile ilgili yaptıkları sınıflandırmalar için bk. Coşkun, 2000: XXVIII-XXXII.

¹⁹ Karluk (2017: 19) yazısında 'Azınlıkların Dağıldıkları Bölgeler, Kullandıkları Dil-Yazıları ve Dinî İnançları' başlığı altında Özbeklerin Uygurca ve Kazakça konuştukları bilgisini vermektedir.

Çin'deki Özbekçenin ses yapısının Eski Türkçeye göre değişimini ortaya koyabilmek için yararlandığımız *Zhongguo Tujue yuzu yuyan cihui ji* [Çince-Türk Dili Sözcük Listesi]²⁰ adlı çalışmada Çin'de konuşulan Özbekçede sekiz ünlünün -a, e, é, i, o, u, ö, ü- var olduğu belirtilmektedir (Chen vd., 1990: 18). Bu ünlü sistemi aslında Yeni Uygurcanın ünlü sistemi ile birebir örtüşmektedir. Bununla birlikte kimi kaynaklar Çin'deki Özbekçenin İranî bir dil olan Tacikçenin de etkisi altında kaldığını ortaya koymaktadır.

Ramsey (1989: 181), Doğu Türkistan'ın en batı bölgelerinde Özbekçenin çok fazla İranîleşerek çoğu Türk dilinde görülen sekiz ünlülü yapı yerine altı ünlüye sahip olduğu bilgisini aktarmaktadır. Olson'a (1998: 349) göre de Doğu Türkistan'da konuşulan Özbekçenin gittikçe Tacikçeye daha da yaklaşması Özbekler ile Taciklerin birbirleriyle olan yakın münasebetlerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Tsung (2009: 21) Çin'de yaşayan Taciklerin her ne kadar homojen bir halk olarak görülse de üç farklı dil kullandıklarını belirtir: 'Sarikol Tacikçesi', 'Wağan Tacikçesi' ve 'Tor Tacikçesi'. Tsung'a göre 'Tor Tacikçesi' aslında Özbekçe ve Yeni Uygurcaya çok yakın bir Türk dilidir²¹.

Aslında bu bilgiler teorik olmakla birlikte dil verisi olarak da Çin'de İranîleşmiş Özbekçenin izlerini görmekteyiz. Hahn'ın (1989: 149-151) Cheng ve Abdurrahman'ın (1987)²² çalışmalarından tespit ettiği fonolojik, morfolojik ve morfo-sentatik kimi farklılık ve tutarsızlıkların kaynağı bu olsa gerektir. Örn.: *üstün* ~ *ustin* "üst, üst taraf" (Öz. Özb. *ostin* ~ *ustin*), *otkir* ~ *otkir* "keskin" (Öz. Özb. *ütkir*), *hüşnüd* ~ *hüşnüd* (Öz. Özb. *hüşnüd*) "memnun, hoşnut", *örgân-* ~ *orgân-* "öğrenmek" (Öz. Özb. *ürgân-*), *bügün* ~ *bügin* ~ *bügün* ~ *bügin* "bugün", *mântâ* ~ *mânti* "mantı", *öz* ~ *oz* "kendisi", *bütün* ~ *bütün* ~ *bütün* "bütün", *güzâl* ~ *gözâl* ~ *gozâl* "güzel"; *köp* ~ *kop* ~ *kob*²³ "çok"; *kân+dâk* "nasıl" (Öz. Özb. *qanday*, Yeni Uygurca *qandaq*), *bün + dây* "böyle" (Öz. Özb. *bunday*, Yeni Uygurca *bundaq*).

Hahn (1989: 148), Cheng ve Abdurrahman'ın (1987), çalışmalarında kullandıkları Özbekçe ile ilgili verileri Çin'de üç farklı bölgede -Yarkent, Kargilik, Gulca- derledikleri bilgisini vermektedir. Dolayısıyla aslında yukarıda verdiğimiz dil verilerindeki farklılıkların coğrafî bölge farklılıklarıyla da alakası olduğunu söyleyebiliriz.

Bu bilgileri verdikten sonra karşımıza Çin'deki Özbekçe ile ilgili kimi sorular çıkmaktadır. Acaba Dwyer'in (2016: 11) belirttiği gibi Doğu Türkistan Özbekçesi, Yeni Uygurcanın etkisi altında tekrar -ünlü uyumunu sağlayan- yuvarlak ünlüler arasında farklılaşmaya mı gitti? Yoksa -Yeni Uygurcanın elbette Özbekçe konuşurlar üzerinde etkisi olmasına rağmen- Özbeklerin bir kısmı zaten Doğu Türkistan'a geldiklerinden beri aslında sekiz ünlülü ses sistemine sahip Özbek diyalekti mi konuşuyorlardı?

Bu soruyu sormamızın nedeni bugün Özbekistan'da konuşulan Özbekçenin diyalektleri arasında gösterilen Karluk diyalektinin (şehir şivesi) Fergana vadisinde Kıpçak, Oğuz ve Özbeklerin köy diyalektleri gibi İranîleşmemiş bir kolunun bulunmasıdır (Laude-Cirtautas, 1976: 80). Laude-Cirtautas'ın (1976: 80-81) aktardığı bilgiye göre Andican ağzı

²⁰ Çalışmada, Çin'de konuşulan sekiz Türk dilinde -Yeni Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca, Tuvaca, Salarca ve Sarı Uygurca- bulunan sözcükler Çince anlamsal karşılıkları ile listelenmektedir. Sözlüğe ek olarak bu Türk dillerindeki yapımları ekleri ile ilgili bilgi verilmektedir. Ayrıca eserin sonunda Çince sözcük indeksi vardır.

²¹ Kim (2017: 10) ise Tor Taciklerinin Uygurca konuştuklarını belirtmektedir. Ayrıca Tor Taciklerinin Sarikoli ve Wakhi Tacikçe konuşurları ile evlilik yoluyla bağ kurmayı pek tercih etmediklerini belirtmektedir.

²² *Wuzibieke yu jian zhi* [Concise grammar of Uzbek] adlı esere çalışmamız sırasında ulaşamadık. Çin'deki Türk halklarını ve Türk dillerini kısaca ele alan Yeni Uygurca kaleme alınmış *Cungodiki Türki Tillar* (Yolboldi ve Qasim, 1987) adlı eserin 4. bölümünde 'Özbék Dili' başlığı altında Özbekçe ile ilgili bilgiler verilmektedir. Fakat, bu bölüm Özbek edebî dili yani Öz. Özb. ile ilgili bilgileri içermektedir.

²³ Özbekçenin ünsüzlerini Eski Türkçe ile karşılaştırdığımız bölümde özellikle yabancı asıllı sözcüklerde söz sonu /b/ sesinin Çin'de konuşulan Özbekçede korunma eğiliminde olduğu görülmektedir. *köp* ~ *kop* ~ *kob* örneği ise Türkçe sözcüklerdeki söz sonu /p/ sesinin de Özbekçede /b/'leşme eğiliminde olduğuna işaret eder.

İranleşmemiş olup önlük-artlık uyumunu muhafaza etmektedir. Ayrıca, Namangan ağzı da Yeni Uygurcada görülen umlaut özelliğine sahiptir.

İkinci sorun ise Özbekçe-Tacikçe etkileşimi ile ilgili verilen bilgilerde etkileşim yönünün gerçekte ne olduğudur. Acaba, Özbeklerin bir kısmı Çin'e geldiklerinde zaten özellikle yuvarlak ünlüler arasında farklılaşmayı kaybedip altı ünlülü ses sitemine sahip olan bu İranleşmiş Özbek ağzını²⁴ mı konuşuyorlardı?²⁵ Yoksa yukarıda bahsedilen Tor Tacikçesinde olduğu gibi bir kısım Doğu Türkistanlı Tacik'in Özbekçe (ya da Yeni Uygurca?) konuşur hale mi geldiği düşünülmelidir?²⁶

Aslında bu soruların cevabını -özellikle de Özbekçe üzerinde Yeni Uygurcanın büyük etkisi varken- bugün tam anlamıyla vermemiz zor görünmektedir. Ama Özbeklerin tarihi süreçte Özbekistan topraklarından geldikleri -Buhara, Andican, Hokand- yerleri de göz önüne aldığımızda Çin'deki Özbeklerin en azından yakın bir zamana kadar farklı Özbek ağızlarına sahip olduklarını ya da bu ağızların izlerini koruduklarını söyleyebiliriz²⁷.

5. Çin'deki Özbekçe ile Eski Türkçenin Sözvarlığının Karşılaştırılması

Çin'deki Özbekçenin ses yapısının Eski Türkçeye göre değişimini ortaya koyabilmek için Chen vd.'den (1990) yararlanılmıştır. Burada yer alan Özbekçe sözcükler, Eski Türkçe biçimler eşliğinde incelenmiştir. Böylece Özbekçenin ses yapısının Eski Türkçe ile benzer ya da farklı yanları ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bölümde Eski Türkçe-Özbekçe ses değişimlerini gözlemleyebilirken kimi yabancı asıllı sözcüklerin Özbekçede geçirdiği ses değişimlerini de görebilmekteyiz.

Chen vd.'de (1990) sözvarlığı ele alınan sekiz Türk dili için uluslararası fonetik alfabe temelli Latin alfabesi kullanılmıştır. Uygurların kullandıkları Arap harfli Uygur alfabesi ile Chen vd.'nin (1990) hazırladığı sözlükte kullanılan Latin alfabesinin karşılaştırmasını içeren tablo aşağıda verilmiştir (Chen vd., 1990: 20):²⁸

a	b	d	e	f	g	χ	i	ɟ	k	l	m	n	o	p	ʃ
ا	ب	د	ه	ف	گ	خ	ي	چ	ك	ل	م	ن	و	پ	چ
r	s	t	u	w	ʃ	j	z	κ	h	q	ε	ø	y	ʒ	ŋ
ر	س	ت	و	و	ش	ژ	ز	غ	ه	ق	ئ	ئ	ئ	ژ	ڭ

Chen vd.'de (1990: 18) Özbekçe sözcüklerin gösteriminde kullanılan Latin harfleri de ayrıca verilmiştir. Bu çalışmada Yeni Uygurca ve Özbekçedeki sesleri karşılamak için kullanılan harflerin (8'i ünlü, 24'ü ünsüz) birebir aynı olduğunu görmekteyiz. Yeni Uygurcada bulunan 'kapalı e' işareti aynen Özbekçe sözcüklerde de kullanılmıştır.

²⁴ Laude-Cirtautas (1976: 80) İranleşmiş Karluk diyalektinin en kuvvetli olduğu yerleri Taşkent, Karşi, Buhara ve Semerkant olarak göstermektedir.

²⁵ Bu sorumuzun kaynağında Çindeki Özbekler için deneysel statüde oluşturulmuş olan Kiril alfabesi de vardır. Zira bu alfabe ünlüler yönünden İranleşmiş Özbek edebî ağzını işaret etmektedir. Bk. Ek 2.

²⁶ Aynı durum Aynu (Eynu) dili için de geçerlidir. Yoğun bir Farsça sözvarlığına sahip olan bu dili kimileri Uygurcanın bir diyalekti olarak görürken kimileri de Yeni Uygurca etkisinde kalmış İranî bir dil olarak görmektedirler. Ayrıntılı bilgi için bk. Wurm, 1997.

²⁷ Hahn'ın (1989:150) Cheng ve Abdurrahman'dan (1987) Çindeki Özbekçede /a/ foneminin gelişimi ile ilgili aktardığı bilgi de ses değişiminin Yeni Uygurcadaki o [a] sesi etkisi altında Özbekçede â [ʌ]ya değiştiği yönündedir. Yani Çin'e gelen Özbeklerin ağız özellikleri bakımından Özbekistan [Sovyet] Standart Özbek diyalektine bağlı olduklarını işaret etmektedirler. Örn. *kâra* "kara" (Öz. Özb. *qora*), *âlmâ* "elma" (Öz. Özb. *olma*) vb.

²⁸ Chen vd.'de (1990: 20-21) Arap harfli Uygur alfabesi ile birlikte Çin'deki resmî yazı dillerinden olan diğer iki Türk dilinin, Kazakça ve Kırgızcanın da Arap harfli alfabelerinin Latin harfli karşılıkları verilmiştir.

Dolayısıyla Özbekçe sözcüklerde geçen 'kapalı e' sesinin niteliğinin belirlenmesi açısından bu benzerlik önemlidir.

Chen vd.'nin (1990: 18) çalışmasında verilen Çin'de konuşulan Özbekçedeki 32 sesin Türkiye'de yaygın kullanılan Latin harfleri ile karşılığı şöyledir:

Ünlüler: *a, e, é, i, o, u, ö, ü*

Ünsüzler: *b, c, ç, d, f, g, ğ, h, ħ, j, k, k', l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, v, y, z*

5.1. Ünlüler

5.1.1. /a/ Ünlüsü

Eski Türkçe /a/ ünlüsü Özbekçede çoğunlukla korunmasına rağmen kimi zaman söz başında, söz içinde ve söz sonunda /e/'leşme eğilimindedir.

/a-/ → /a-/: ET²⁹ *aç-* > Özb. *aç-* "açmak"; ET *al-* > Özb. *al-* "almak"; ET *ala* > Özb. *ala* "ala".

/a-/ → /e-/: ET *amrak* > Özb. *emrağ* "hoşnutluk, hoşlanma"; *ac(i)ra-* (< ET *adır-*) > Özb. *ecre-* "ayrılmak"; ET *arpa* > Özb. *erfe* "arpa"; ET *adır-* > Özb. *eyri-* "ayırma"; ET *açığ* > Özb. *eççik* "acı, ekşi".

/-a-/ → /-a-/: ET *bar* > Özb. *bar* "var"; ET *saman* > Özb. *saman* "saman"; ET *bas-* > Özb. *bas-* "basmak".

/-a-/ → /-e-/: ET *başak* > Özb. *beşak* "başak"; ET *bayrak* > Özb. *beyrağ* "bayrak"; ET *bağşı* > Özb. *beğşi* "bahşı, şaman"; ET *çakır-* > Özb. *çekir-* "yığmak, toplamak".

/-a/ → /-e/: ET *alta-* > Özb. *alde-* "aldatmak"; ET *alma* > Özb. *alme* "elma"; ET *arpa* > Özb. *erfe* "arpa"; ET *barça* > Özb. *barçe* "hepsi, tümü"; Özb. *uve* "yuva" < *uva* ~ *yuva* (< ET *uya*); Özb. *ore-* "paketlemek" < ET **ora-* (< **or-a-*).

Şu örnekte söz başı /a/'nın /o/'ya döndüğü görülür: ET *aguj/aguz* > Özb. *oguz* "ağız (ilk süt)".

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi kimi zaman Özbekçede /a/ ünlüsünün /e/ ünlüsüne dönüşme nedeni olarak /ı/'dan gelişmiş ikincil /i/ ünlüsünün /a/ ünlüsüne komşuluğunu gösterebiliriz.

Bu /e/'leşme eğilimi yalnızca Türkçe kökenli sözcüklerde değil yabancı dillerden - Moğolca, Arapça, Farsça, Rusça- alınan ödünçlemelerde de görülür: Moğ. *argamci* (Les. 52a.) > Özb. *erğemçi* "halat"; Rus. *доска (daska)* > Özb. *daske* "tahta"; Ar. *maḥalle* > Özb. *mehelle* "mahalle"; Far. *bahār* > Özb. *behar* "bahar"; Far. *āsān* > Özb. *esan* "kolay"; Ar. *ayal* [< 'ayāl < 'iyāl] > Özb. *eyal* "eş, karı"; *ārām* > Özb. *eram* "dinlenme".

Özellikle addan eylem yapan +*IA-*, +*IAn-*, +*IAş-* ekleri tek biçimli olarak (yani +*le-*, +*len-*, +*leş-*) yalnızca *e* ünlüsü ile telaffuz edilirler: ET *aşla-* > Özb. *aşle-* "tabaklamak"; ET *yağla-* > Özb. *yağle-* "yağlamak"; ET *avla-* > Özb. *avle-* "avlamak"; Özb. *aylen-* "dönmek"; *köllen-* "kullanmak"; Özb. *ayağleş-* "bitmek, sona ermek"; Özb. *yırağleş-* "uzaklaşmak".

5.1.2. /o/ Ünlüsü

Eski Türkçe /o/ ünlüsü Özbekçede korunur.

/o-/ → /o-/: ET *orğak* > Özb. *orağ* "orak"; ET *ottuz* > Özb. *ottiz* "otuz"; ET *orun* > Özb. *orin* "yer".

²⁹ Eski Türkçe sözcükler Clauson'dan (1972) alınmıştır. Clauson, sözlüğünde sözcüklerin yazımında /k/ ve /k'/ ayırımına gitmediği için biz de çalışmamızda Eski Türkçe sözcüklerin yazımında Clauson'a uyduk.

/-o-/ → /-o-/: ET *bol-* > Özb. *bol-* “olmak”; ET *boş* > Özb. *boş* “boş”; ET *boguz* > Özb. *bogaz* “gebe, hamile”; ET *yok* > Özb. *yok* “yok”.

5.1.3. /u/ Ünlüsü

Eski Türkçe /u/ ünlüsü Özbekçede çoğunlukla korunur.

/u-/ → /u-/: ET *uç-* > Özb. *uç-* “uçmak”; ET *un* > Özb. *un* “un”; ET *uk-* > Özb. *uq-* “bilmek”.

/-u-/ → /-u-/: ET *burun* > Özb. *burun* “burun”; ET *buz-* > Özb. *buz-* “bozmak”; ET *buz* > Özb. *muz* “buz”.

Söz içi /u/ sesinin /i/ sesine dönüştüğü örnekler de bulunmaktadır.

/-u-/ → /-i-/: ET *altun* > Özb. *altin* “altın”; ET *orun* > Özb. *orin* “yer”; ET *artuk* > Özb. *artik* “fazla”; ET *otur-* > Özb. *otir-* “oturmak”.

Şu örneklerde ise söz sonu /u/ sesi /e/ sesine dönüşmüştür.

/-u/ → /-e/: ET *ortu* > Özb. *orte* “orta”; ET *botu* > Özb. *bote* “deve yavrusu”.

5.1.4. /ı/ Ünlüsü

Eski Türkçe /ı/ ünlüsü Özbekçede bulunmaz. Eski Türkçe /ı/ ünlüsü Yeni Uygurcada olduğu gibi Özbekçede de çoğunlukla /i/’leşme eğilimindedir. Buna neden olarak da İranî dil etkisi gösterilebilir.³⁰

/ı-/ → /i-/: ET *it* > Özb. *it* “köpek”.

Kimi sözcüklerde ET /ı/ komşuluğundaki söz başı /y/ sesi düşer. Aslında baştaki /y/ sesinin komşusu /ı/ sesinin /i/ sesine dönüştükten sonra mı yoksa dönüşmeden önce mi düştüğü konusunda kesin bir açıklama yapmak güç görünmektedir: ET *yıl* > Özb. *yil* ~ *il* “yıl”; ET *yılan* > Özb. *ilan* “yılan”; ET *yılığ* > Özb. *ilik* “ılık”.

/-ı-/ → /-i-/: ET *tınla-* > Özb. *tinle-* “dinlemek”; ET *ağrıç* > Özb. *ağriç* “ağrı”.

/ı/ → /i-/: ET *altı* > Özb. *alti* “altı”; ET *avçı* > Özb. *avçi* “avcı”; ET *okı-* > Özb. *oçi-* “okumak”.

Söz sonu /ı/ sesinin, yuvarlaşarak /u/ sesine dönüştüğü örnekler de vardır.

/-ı/ → /-u-/: ET *kırı-* > Özb. *ķuru-* “kurumak”; ET *soğı-* > Özb. *savu-* “soğumak”.

³⁰ Yukarıda da değindiğimiz gibi Chen vd.’de (1990: 18) uluslararası fonetik alfabe temelli Latin alfabesi kullanılmasına rağmen ve /ı/ sesini karşılayan <ə> işareti bu sesi barındıran başka Türk dillerinde sözcüklerin yazımında kullanılmasına rağmen Özbek alfabesinde yer almamaktadır. Ayrıca Hahn (1989: 149), Cheng ve Abdurrahman’ın (1987) çalışmasından /ı/ foneminin küçük dil ünsüzleri komşuluğunda orta-arka [ə] olarak (örn. *kimiz* [q’əmis] “kımız”) gerçekleştiğini, diğer türlü /i/ ve /ı/ fonemlerinin Çindeki Özbekçede yüzeysel olarak nötrleştiğini aktarmaktadır. Yeni Uygurcada da /ı/ sesi /i/’leşme eğilimindedir. De Jong’a (2007: 6) göre /i/ sesi ç, ħ, r, z, j, ğ, k, y ünsüzlerinden önce ya da sonra gelirse art ünlü olarak telaffuz edilir. Ayrıca tek heceli sözcüklerde de /i/ sesi art ünlü olarak gerçekleşir. Diğer bütün durumlarda ön ünlü olarak telaffuz edilir. Yeni Uygurcada ı-i seslerinin durumu ile ilgili Shaw’dan aktaracağımız şu bilgiler de önemlidir. Shaw (1878: 15) döneminde Yeni Uygurcanın yazımında kullanılan alfabede bulunan ı harfinin karşıladığı ünlüleri şöyle tarif etmektedir: “Ünlü olarak, ya uzun è (Fransızca ‘père’ [pɛʁ] sözcüğündeki ses; aynı şekilde İngilizce *ay* [eɪ] diftongu) ya da [İngilizce] *then* [ðen] sözcüğünde olduğu gibi kısa ünlüdür. Diğer türlü *i* sesini karşılar (*bit* [bit] sözcüğünde olduğu gibi kısa ya da *machine* [məʃi:n] sözcüğünde olduğu gibi uzun olabilir). Aslında Shaw Yeni Uygurcada doğrudan bugünkü Türkçede var olan /ı/ sesinden bahsetmemektedir. Hatta /e/ sesinin kısa biçimini /k/ ünsüzü komşuluğunda tarif ederken dahi bu kısa /e/ sesinin /i/ olarak telaffuz edildiğini belirtmektedir (Shaw, 1878: 19): “Diğer taraftan, *e* ünlüsü geniş biçimini *k* ünsüzü eşliğinde alırken, kısa ünlü biçimini ise *k* ünsüzü eşliğinde alır. Örn.: *kel-mak* “gelmek” (neredeyse ‘cail-mec’ (keylmek) biçiminde telaffuz edilir) ve *kel-mak* “kılmak, yapmak” (neredeyse ‘kill-mock’ (killmök) biçiminde telaffuz edilir)”. Shaw (1878: 19) ayrıca ‘Ünlülerin Fonetik Çeşitliliği’ başlığı altında Yeni Uygurcada ünlü ile biten sözcüklere ek geldiğinde hangi ünlülerle ekin başladığına ya da ekin hangi ünlüleri barındırdığına dair bir karşılıklar tablosu oluşturmuştur. Burada da ne sözcük kökünde ne de eklerde /ı/ ünlüsünü vermektedir. Ayrıca, *a*, *e*, *i* ünlüleri ile *ai* ve *ui* diftonglarından sonra sözcük ekinin yine *i* sesini içerdiğini göstermektedir.

5.1.5. /e/ Ünlüsü

Eski Türkçenin söz başı /e/ ünlüsü Özbekçede çoğunlukla /é/ ünlüsüne döner.

/e-/ → /é-/: ET *ellig* > Özb. *éllik* “elli”; ET *ek-* > Özb. *ék-* “ekmek”; ET *emçi* > Özb. *émçi* “doktor”.

Eski Türkçenin söz içi -kök hece- /e/ ünlüsü Özbekçede çoğunlukla /é/ ünlüsüne döner.

/-e-/ → /-é-/: ET *berkit-* > Özb. *békit-* “yerleştirmek”; ET *teke* > Özb. *téke* “teke”; ET *kez-* > Özb. *kéz-* “gezmek”.

Şu örnekte ise kök hece dışındaki /e/ ünlüsünün /é/'ye döndüğü görülür: ET *çéçek* > Özb. *çéçék* “bir çiçek”.

Eski Türkçe söz içi /e/ ünlüsünün korunduğu sözcükler de vardır: ET *sekkiz* > Özb. *sekiz* “sekiz”; ET *bilek* > Özb. *bilek* “ön kol”.

Söz sonu /e/ ünlüsü Özbekçede korunur.

/-e/ → /-é/: ET *bile* > Özb. *bille* “beraber, birlikte”; ET *tile-* > Özb. *tile-* “dilemek”; ET *télve* > Özb. *télbe* “deli”.

5.1.6. /é/ Ünlüsü

Eski Türkçe söz başı /é/ ünlüsü Özbekçede kimi zaman korunurken, kimi zaman /i/ sesine döner:

/é-/ → /é-/: ET *él* > Özb. *él* “memleket, ülke”; ET *érkek* > Özb. *érkek* “yiğit”; ET **élgek* > Özb. *élek* “elek”.

/é-/ → /i-/: ET *ékki* > Özb. *ikki* “iki”; ET *éşid-* > Özb. *işit-* “duymak”.

Eski Türkçe söz içi ve söz sonu /é/ ünlüsü Özbekçede korunur:

/-é-/ → /-é-/, /-é/ → /-é-/: ET *bér-* > Özb. *bér-* “vermek”; ET *yél* > Özb. *yél* “yel, rüzgar”; ET *yér* > Özb. *yér* “yer”; ET *té-* > Özb. *dé-* “demek, söylemek”.

5.1.7. /i/ Ünlüsü

Eski Türkçe /i/ ünlüsü Özbekçede çoğunlukla korunur:

/i-/ → /i-/: ET *iç-* > Özb. *iç-* “içmek”; ET *isi-* > Özb. *issi-* “ısınmak”; ET *iste-* > Özb. *izde-* “aramak”.

ET /i/ ünlüsü ile başlayan kimi sözcüklerin başında /y/ türemesi görülürken, kimi sözcüklerdeki /i/ komşuluğundaki söz başı /y/ sesi düşer: ET *iriñ* > Özb. *yiriñ* “irin”; ET *irig* > Özb. *yirik* “kaba”; ET *yilik* > Özb. *ilik* “ilik”.

Eski Türkçe söz içi /i/ ünlüsü kimi sözcüklerde kendini korurken kimi sözcüklerde /ü/ sesine dönüşür.

/-i-/ → /-ü-/: ET *tirek-* > Özb. *tirek* “direk, sütun”; ET *yigit* > Özb. *yigit* “yiğit”; ET *kir* > Özb. *kir* “kir”.

/-i-/ → /-ü-/: ET *tilkü* > Özb. *tülki* “tilki”; ET *sipir-* > Özb. *süpür-* “süpürmek”; ET *yit-* > Özb. *yüt-* “kaybetmek”.

Eski Türkçe söz sonu /i/ ünlüsü Özbekçede çoğunlukla korunurken kimi sözcüklerde /e/ olur.

/-i/ → /-e/: ET *ékki* > Özb. *ikki* “iki”; ET *ini* > Özb. *ini* “küçük erkek kardeş”; ET *kışı* > Özb. *kışı* “insan”; ET *böri* > Özb. *böri* “kurt”.

/i/ → /e/: ET *kemi* > Özb. *kéme* “gemi”; ET *yégirmi* > Özb. *yigirme* “yirmi”.

5.1.8. /ö/ Ünlüsü

Eski Türkçe /ö/ ünlüsü Özbekçede korunur.

/ö-/ → /-ö-/: ET *ördek* > Özb. *ördek* “ördek”; ET *ögey* > Özb. *ögey* “üvey”; ET *öl-* > Özb. *öl-* “ölmek”.

/-ö-/ → /-ö-/: ET *böl-* > Özb. *böl-* “bölmek”; ET *kök* > Özb. *kök* “mavi”; ET *kör-* > Özb. *kör-* “görmek”.

5.1.9. /ü/ Ünlüsü

Eski Türkçe /ü/ ünlüsü Özbekçede çoğunlukla korunur.

/ü-/ → /-ü-/: ET *ün* > Özb. *ün* “ses”; ET *uç* > Özb. *uç* “uç”; ET *üz-* > Özb. *üz-* “kesmek, koparmak”.

/-ü-/ → /-ü-/: ET *üzüm* > Özb. *üzüm* “üzüm”; ET *yük* > Özb. *yük* “yük”; ET *tüg* > Özb. *tük* “tüy”.

Eski Türkçe söz sonu /ü/ ünlüsü Özbekçede çoğunlukla /i/ olur:

/-ü/ → /-i/: ET *berü* > Özb. *béri* “beri”; ET *belgü* > Özb. *bélgi* “iz”; ET *tilkü* > Özb. *tülki* “tilki”.

Şu örnekte ise söz sonu /ü/ ünlüsü korunmaktadır: ET *beḡgü* > Özb. *mengü* “sonsuz, ebedi”.

5.2. Ünsüzler

5.2.1. /b/ Ünsüzü

Eski Türkçe söz başı /b/ sesi sözcükte geniz sesi bulunuyorsa /m/ sesine dönüşür. Diğer durumlarda ise söz başı /b/ sesi korunur.

/b-/ → /b-/: ET *ben* > Özb. *mén* “ben”; ET *beḡgü* > Özb. *mengü* “sonsuz, ebedi”; ET *biḡ* > Özb. *miḡ* “bin”; ET *baḡşı* > Özb. *beḡşı* “bahşı, şaman”; ET *bar* > Özb. *bar* “var”; ET *bas-* > Özb. *bas-* “basmak”.

Söz içi /b/’nin /v/’ye değişimi şu örnekte tespit edilmiştir.

/-b-/ → /-v-/: Özb. *aş kavaḡ* “kabak tatlısı” (*kavaḡ* < ET *kabak*).

Söz içi /b/’nin /v/’ye değişimi yabancı asıllı sözcüklerde de görülür: Moğ. *habirg-a(n)* (Les. 898a.) > Özb. *ḡavirḡe* “kaburga”; Ar. *ṭabaḡ* Steingass 809a. > Özb. *sap tavaḡ* “ağaçtan kase”; Far. *ḡalbîr* Steingass 892a. > Özb. *ḡelvir* “kalbur, elek”; Ar. *’arāba* Steingass 841a. > Özb. *ereve* “araba”.

Söz sonu /b/ sesi yabancı asıllı -Arapça, Farsça- sözcüklerde çoğunlukla asıl dildeki biçimiyle korunur. Yani, Yeni Uygurcadaki gibi ötümsüzleşme görülmez. Özb. *mektub* “yazı karakteri” < Ar. *mektüb*; Özb. *ḡelb* “kalp” < Ar. *ḡalb*; Özb. *hisab* “hesap” < Ar. *hisāb*.

Özbekçenin özellikle Arapça asıllı sözcüklerdeki söz sonu /b/ ünsüzünü koruma eğilimi vereceğimiz şu örnekte ise kendini farklı bir şekilde göstermektedir: Özb. *zeib* “zayıf, güçsüz” < Ar. *za’if*. Yeni Uygurcanın aksine /f/ ünsüzünü fonolojik sisteminde yaygın biçimde kullanan Özbekçede, Arapça *za’if* sözcüğündeki /f/ ünsüzünün /b/ sesine dönüşmesinin nedeni olarak Yeni Uygurcada bu sözcüğün *zeip* biçiminde olması analoji gösterilebilir. Yine, Yeni Uygurcanın etkisini şu örnekte görebiliriz: Özb. *edep* ~ *adap* - Y.Uyg. *edep* “edep” < Ar. *edeb*.

5.2.2. /ç/ Ünsüzü

Eski Türkçe /ç/ ünsüzü Özbekçede korunur.

/ç-/ → /ç-/: ET *çat-* > Özb. *çat-* “bağlamak”; ET *çéçek* > Özb. *çéçék* “bir çiçek”; ET *çal-* > Özb. *çal-* “çalmak (müzik aleti)”.

/-ç-/ → /-ç-/: ET *açuk* > Özb. *açık* “açık”; ET *açığ* > Özb. *eççik* “acı”; ET *barça* > Özb. *barçe* “hepsi”.

/-ç/ → /-ç/: ET *aç-* > Özb. *aç-* “açmak”; ET *aç* > Özb. *aç* “aç”; ET *iç-* > Özb. *iç-* “içmek”.

5.2.3. /d/ Ünsüzü

Eski Türkçe söz içi ve söz sonu /d/ ünsüzü Özbekçede /y/ sesine dönüşür.

/-d-/ → /-y-/: ET *adır-* > Özb. *eyri-* “ayırma”; ET *adıg* > Özb. *eyik* “ayı”; ET *adgır* > Özb. *aygır* “aygır”.

/-d/ → /-y/: ET *bod* > Özb. *boy* “boy”; ET *tod-* > Özb. *toy-* “doymak”; ET *ud* > Özb. *uy* “öküz”.

5.2.4. /g/ Ünsüzü

ET /-g-/ ünsüzü Özbekçede korunur. Söz sonu /g/ ünsüzü ise Özbekçede kimi sözcüklerde korunurken kimi sözcüklerde ötümsüzleşerek /k/ olur.

/-g-/ → /-g-/: ET *yigde* > Özb. *cigde* “iğde”; ET *çigit* > Özb. *çigit* “pamuk”; ET *bürge* > Özb. *bürge* “pire”.

/-g/ → /-g/: ET *beg* > Özb. *bég* “bey”; ET *teg-* > Özb. *tég-* “değmek”; ET *çig-* > Özb. *çig-* “bağlamak”.

/-g/ → /-k/: ET *ellig* ED > Özb. *éllik* “elli”; ET *ölüg* > Özb. *ölik* “ölü”; ET *tüg* > Özb. *tük* “tüy”; Özb. *nemlik* “nemli” < Far. *nam* Steingass 1425a. + GT *llg*

Şu örnekte ise söz sonu /g/ sesinin düştüğü görülmektedir:

/-g/ → Ø: ET *törlüg* > Özb. *türli* “çeşitli”.

5.2.5. /ğ/ Ünsüzü

ET /-ğ-/ ünsüzü Özbekçede çoğunlukla korunur.

/-ğ-/ → /-ğ-/: ET *ıgaç* > Özb. *yağaç* “ağaç”; ET *aguj/aguz* > Özb. *oguz* “ağız (ilk süt)”; ET *agrı/agru-* > Özb. *agrı-* “ağrı, hastalanmak”.

Şu örnekte /-ğ-/nin /-v-/ye döndüğü görülür.

/-ğ-/ → /-v-/: ET *soğı-* > Özb. *savu-* “soğumak”.

ET /-ğ/ ünsüzü Özbekçede kimi sözcüklerde /-ğ/ kimi sözcüklerde /-k/ kimi sözcüklerde de /-v/ biçimlerinde görülür:

/-ğ/ → /-ğ/: ET *bağ* > Özb. *bağ* “bağ, kuşak”; ET *yağ* > Özb. *yağ* “yağ”; ET *sağ-* > Özb. *sağ-* “sağmak”.

/-ğ/ → /-k/: ET *açığ* > Özb. *eççik* “acı”; ET *boduğ* > Özb. *boyağ* “boya”; ET *azığ* > Özb. *azik* “azı dişi”; ET *uluğ* > Özb. *uluk* “büyük”.

/-ğ/ → /-v/: ET *tağ* > Özb. *tav* “dağ”; ET *otağ* > Özb. *otav* “büyük çadır”. Ayrıca söz sonu ünlü düşmesi ile: ET *yağı* > Özb. *yav* “düşman”; ET *buzagu* > Özb. *buzav* “buzağı”; ET *kırağı* > Özb. *kirav* “kırağı”.

5.2.6. /k/ Ünsüzü

ET /k/ ünsüzü Özbekçede korunur.

/k-/ → /k-/: ET *kemür-* > Özb. *kémir-* “kemirmek”; ET *kemi* > Özb. *kéme* “gemi”; ET *kim* > Özb. *kim* “kim”.

/k-/ → /-k-/: ET *berkit-* > Özb. *békit-* “yerleştirmek”; ET *ékki* > Özb. *ikki* “iki”; ET *ekin* > Özb. *ekin* “ziraat”.

/k/ → /-k/: ET *bilek* > Özb. *bilek* “ön kol”; ET *etek* > Özb. *étek* “etek kenarı”; ET *eşek* > Özb. *éşek* “eşek”.

5.2.7. /q/ Ünsüzü

ET söz başı ve söz ortası /q/ ünsüzü Özbekçede korunurken, söz sonu /q/ ünsüzü kimi sözcüklerde /q/ kimi sözcüklerde ise /k/ olur.

/q-/ → /q-/: ET *kol* > Özb. *qol* “el”; ET *kop-* > Özb. *qop-* “kalkmak”; ET *kazguk* > Özb. *qazıq* “kazık”.

/q-/ → /-q-/: ET *okı-* > Özb. *oqi-* “okumak”; ET *çakır-* > Özb. *çequir-* “yığmak, toplamak”; ET *alkış* > Özb. *alkış* “alkış”.

/q/ → /-q/: ET *artuk* > Özb. *artıq* “fazla”; ET *başak* > Özb. *beşak* “başak”; ET *oğlak* > Özb. *oğlaq* “keçi”.

/q/ → /-k/: ET *başlık* > Özb. *başlık* “lider, önder”; Özb. *dostlik* < Far. *dost* Steingass 544a. + GT *llq*; Özb. *toylık* < ET *toy* + *lq*.

5.2.8. /l/ Ünsüzü

ET /l/ ünsüzü Özbekçede korunmaktadır:

/l-/ → /-l-/: ET *ala* > Özb. *ala* “ala”; ET *uluq* > Özb. *uluq* “büyük”; ET *altı* > Özb. *alti* “altı”.

/l/ → /-l/: ET *al-* > Özb. *al-* “almak”; ET *bil-* > Özb. *bil-* “bilmek”; ET *kel-* > Özb. *kél-* “gelmek”.

ET *oltur-* “oturmak” sözcüğü Yeni Uygurcada korunurken Özbekçede söz içi /l/ düşmesi ile *otir-* biçimi görülür.

5.2.9. /m/ Ünsüzü

ET /m/ ünsüzü Özbekçede korunmaktadır:

/m-/ → /-m-/: ET *emgek* > Özb. *émgek* “emek”; ET *alma* > Özb. *alme* “elma”; ET *kömür* > Özb. *kömir* “kömür”.

/m/ → /-m/: ET *tam-* > Özb. *tam-* “damlamak”; ET *tilim* > Özb. *tilim* “dilim”; ET *yarım* > Özb. *yerim* “yarım”.

5.2.10. /n/ Ünsüzü

ET /n/ ünsüzü Özbekçede korunmaktadır.

/n-/ → /n-/: ET *neme* > Özb. *nime* “ne”; ET *ne* > Özb. *ne* “nerede”.

/n-/ → /-n-/: ET *ana* > Özb. *ane* ~ *ayi* “anne”; ET *anuk* > Özb. *eniq* “açık, muğlak olmayan”; ET *ini* > Özb. *ini* “küçük erkek kardeş”.

/n/ → /-n/: ET *altun* > Özb. *altın* “altın”; ET *boyın* > Özb. *boyın* “boyun”; ET *burun* > Özb. *burun* “burun”.

5.2.11. /ŋ/ Ünsüzü

ET /-ŋ-/ ünsüzü Özbekçede korunmaktadır:

/-ŋ-/ → /-ŋ-/: ET *tıŋla-* > Özb. *tiŋle-* “dinlemek”; ET *teŋiz* > Özb. *déŋgiz* “deniz”; ET *siŋil* > Özb. *siŋgil* “kız kardeş”.

Şu örnekte ET /-ŋ-/ ünsüzünün /-y-/ olduğu görülür:

/-ŋ-/ → /-y-/: ET *süŋük* > Özb. *süyek* “kemik”.

/-ŋ/ → /-ŋ-/: ET *kéŋ* > Özb. *kéŋ* “geniş”; ET *biŋ* > Özb. *miŋ* “bin”; ET *buŋ* > Özb. *muŋ-ğem* “sıkıntı, dert”.

5.2.12. /p/ Ünsüzü

ET /-p-/ ünsüzü Özbekçede kimi sözcüklerde /-p-/ kimi sözcüklerde de /-f-/ biçimlerinde görülür. ET söz sonu /p/ ise Özbekçede korunmaktadır.

/-p-/ → /-p-/: ET *köprüg* > Özb. *köprük* “köprü”; ET *sipir-* > Özb. *süpür-* “süpürmek”; ET *topla-* > Özb. *topte-* “toplamak, yığmak”.

/-p-/ → /-f-/: ET *arpa* > Özb. *erfe* “arpa”; ET *kirpik* > Özb. *kirfik* “kirpik”; ET *köpük* > Özb. *köfik* “köpük”.

ET söz içi /p/ sesinin Özbekçedeki genel gelişimine istisna olarak /b/'leşme ve /v/'leşme örnekleri de bulunmuştur: ET *tepre-* > Özb. *tébre-* “sallanmak”; GT *kopar-* = Özb. *qavir-* “koparmak”.

/-p/ → /-p-/: ET *sap* > Özb. *sap* “sap”; ET *yıp* > Özb. *yip* “ip, halat”; ET *tap-* > Özb. *tap-* “bulmak”.

Bunların dışında /b/ ünsüz maddesinde değindiğimiz gibi Özbekçe, Arapça ve Farsça asıllı sözcüklerdeki /f/ ünsüzünü çoğunlukla korumasına rağmen kimi sözcüklerde Yeni Uygurcanın da etkisiyle /p/'leşme görülür: Özb. *paydelen-* / YUy. *paydilan-* “faydalanmak, yararlanmak” < Ar. *fā'ide* + GT *lan-*; Özb. *pekir* / YUy. *pékir* “yoksul, fakir” < Ar. *fağir*.

5.2.13. /r/ Ünsüzü

ET /r/ ünsüzü Özbekçede korunmaktadır:

/-r-/ → /-r-/: ET *arı* > Özb. *eseli eri* “arı”; ET *karın* > Özb. *kerin* “karın”; ET *arık* > Özb. *erik* “ark”.

/-r/ → /-r-/: ET *ağır* > Özb. *ağir* “ağır”; ET *adğır* > Özb. *ayğir* “aygır”; ET *kur-* > Özb. *qur-* “kurmak”.

5.2.14. /s/ Ünsüzü

ET söz başı /s/ ünsüzü Özbekçede kimi sözcüklerde korunurken kimi sözcüklerde - özellikle /ç/ sesinin komşuluğunda- gerileyici benzeşme ile /ç/ sesine dönüşür. Söz içi ve söz sonu /s/ ünsüzünde değişiklik görülmez.

/s-/ → /s-/: ET *söz* > Özb. *söz* “söz”; ET *sök-* > Özb. *sök-* “sökme”; ET *süt* > Özb. *süt* “süt”.

/s-/ → /ç-/: ET *saç* > Özb. *çaç* “saç”; ET *saç-* > Özb. *çaç-* “saçmak”; ET *sıçğan* > Özb. *çişkan* “fare”.

/-s-/ → /-s-/: ET *isin-* > Özb. *issi-* “ısınmak”; ET *borsuk* > Özb. *borsik* “porsuk”; ET *esen* > Özb. *ésen-aman* “esen”.

/-s/ → /-s-/: ET *bas-* > Özb. *bas-* “basmak”; ET *kıs-* > Özb. *kis-* “kısmak”; ET *ös-* > Özb. *ös-* “büyüme”.

5.2.15. /ş/ Ünsüzü

ET /ş/ ünsüzü Özbekçede korunmaktadır:

/ş-/ → /-ş-/: ET *şöbik* (< *çöbik*) > Özb. *şöfik* “kabuk”; ET *şük* > Özb. *şük* “sakin, sessiz”; ET *şor* > Özb. *şor* “tuz”.

/-ş-/ → /-ş-/: ET *éşid-* > Özb. *işit-* “dinlemek”; ET *bağşı* > Özb. *beğşi* “bahşı, şaman”; ET *işen-* > Özb. *işen-* “güvenmek”.

/-ş/ → /-ş-/: ET *boş* > Özb. *boş* “boş”; ET *béş* > Özb. *béş* “beş”; ET *iş* > Özb. *iş* “iş”.

5.2.16. /t/ Ünsüzü

ET söz başı /t/ ünsüzü Özbekçede kimi sözcüklerde korunurken kimi sözcüklerde /i/ sesi komşuluğunda Yeni Uygurcanın da etkisiyle /ç/ sesine dönüşür:³¹ ET söz içi ve söz sonu /t/ sesi ise Özbekçede korunur.

/t-/ → /t-/: ET *tıl* > Özb. *til* “dil”; ET *tile-* > Özb. *tile-* “dilemek”; ET *teke* > Özb. *téke* “teke”.

/t-/ → /ç-/: ET *tişle-* > Özb. *çişle-* “ısırmak”; ET *tış* > Özb. *tiş* ~ *çiş* “diş”; ET *tişi* > Özb. *çişi* (~ *urğaçi*) “dişi”.

/-t-/ → /-t-/: ET *kötür-* > Özb. *köter-* “kaldırmak”; ET *ortu* > Özb. *orte* “orta”; ET *yastuk* > Özb. *yastik* “yastık”.

/-t/ → /-t-/: ET *art-* > Özb. *art-* “yüklemek”; ET *it* > Özb. *it* “köpek”; ET *kert-* > Özb. *kirt-* “oymak”.

5.2.17. /v/ Ünsüzü

Söz içi /v/ sesi Özbekçede çoğunlukla korunmuştur.

/-v-/ → /-v-/: ET *tavar* > Özb. *tavar* “ipek Çin kumaşı”; ET *yavız* > Özb. *yavuz*; ET *yavaş* > Özb. *yuvaş* “uslu”; ET *avcı* > Özb. *avçi* “avcı”.

Söz içi /v/ sesinin /b/ sesine dönüştüğü de görülmektedir.

/-v-/ → /-b-/: ET *yalvarmak* > Özb. *yalbarmak* “yalvarmak”; ET *télve* > Özb. *télbe* “deli”.

Söz içi ve söz sonu /v/’nin /y/’ye dönüştüğü de görülür.

/-v-/ → /-y-/: ET *sevin-* > Özb. *söyin-* “mutlu olmak”; ET *ev* > Özb. *öy* “ev”.

Şu örneklerde ise söz sonu /v/ sesi korunmaktadır:

/-v/ → /-v-/: ET *sev-* > Özb. *sév-* “sevmek”; ET *kov* > Özb. *қув* “kurnaz”.

5.2.18. /y/ Ünsüzü

ET söz başı /y/ ünsüzü Özbekçede kimi sözcüklerde korunurken kimi sözcüklerde düşer. Söz içi ve söz sonu /y/ ise korunur.

/y-/ → /y-/: ET *yap-* > Özb. *yap-* “kapatmak”; ET *yaşıl* > Özb. *yeşil* “yeşil”; ET *yégirmi* > Özb. *yígirme* “yirmi”.

/y-/ → Ø: ET *yıl* > Özb. *il* ~ *yil* “yıl”; ET *yılan* > Özb. *ilan* “yılan”; ET *yilic* > Özb. *ilic* “ilic”.

/-y-/ → /-y-/: ET *oyun* > Özb. *oyin* “oyun”; ET *boyın* > Özb. *boyin* “boyun”; ET *kuyaş* > Özb. *қуяş* “güneş”.

/-y/ → /-y-/: ET *ay* > Özb. *ay* “ay (gök cismi)”; ET *bay* > Özb. *bay* “mal sahibi, zengin”; ET *toy* > Özb. *toy* “düğün”.

³¹ Yeni Uygurcadaki söz başı *t-* > *ç-* değişimi ile ilgili olarak bk. Öztürk, 1994: 20.

5.2.19. /z/ Ünsüzü

ET /z/ ünsüzü Özbekçede korunmaktadır:

/-z-/ → /-z-/: ET *azıg* > Özb. *aziğ* “azı dişi”; ET *uza-* > Özb. *uze-* “uzamak”; ET *tizgin* > Özb. *tizgin* “dizgin”.

/-z/ → /-z-/: ET *kaz-* > Özb. *kaz-* “kazmak”; ET *az* > Özb. *az* “az”; ET *biz* > Özb. *biz* “biz”.

6. Yapım Ekleri³²

6.1. Addan Ad Yapan Ekler

6.1.1. -çan / -dan

iş → *işçan* “çalışkan”; *küreş* → *küreşçan* “mücadeleci”; *söz* → *sözdan* “hazır cevap”; *bilim* → *bilimdan* “ilim sahibi”.

6.1.2. -çe, -çek / -çaq

havuz → *havuzçe*; *hatin* → *hatinçe* “küçük kadın”; *kélin* → *kélinçek* “küçük gelin”; *tay* → *tayçaq* “küçük tay”.

6.1.3. -çi

tégirman → *tégirmançi* “değirmenci”; *tüye* → *tüyeçi* “deveci”.

6.1.4. -çil

iz → *izçil* “sürekli”; *ép*³³ → *épçil* “kolay, kullanışlı”; *özem* → *özemçil* “bencil”.

6.1.5. -çilik

bağdar → *bağdarçilik* “bağcılık”; *ékin* → *ékinçilik* “tarımcılık”; *qurğaq* → *qurğaqçilik* “kuraklık”; *mol* → *molçilik* “bolluk”.

6.1.6. -daş

yol → *yoldaş* “yoldaş”; *qerin* → *qerindaş* “kardeş”.

6.1.7. -dék / -dey

qoy → *qoydék* “koyun gibi”; *bale* → *baledék* “çocuk gibi”; *böri* → *böridey* “kurt gibi”; *dév* → *dévdey* “örümcek gibi”.

6.1.8. -ki / -gi

qış → *qışki* “kışın”; *burun* → *burunqi* “önceki”; *hazir* → *hazirgi* “şimdi”; *yaz* → *yazgi* “yazın”.

6.1.9. -li / -lik / -liq

bacin → *bacinlik* “Pekinli”; *yehşi* → *yehşilik* “iyilik, avantaj”; *kette* → *kettelik* “ululuk, büyüklük”; *bir* → *birli* ~ *birlik* “birim, ölçüt”; *uç* → *uçli* ~ *uçlik* “uç basamaklı sayılar”; *baş* → *başlik* ~ *başliq* “lider”; *ağir* → *ağirliq* “ağırılık”.

6.1.10. -li / -lik³⁴

at → *atli* ~ *atlik* “atlı”; *bazar* → *bazarli* ~ *bazarlik* “pazarı olan”; *küç* → *küçli* ~ *küçlik* “güçlü”; *çiray* → *çirayli* ~ *çiraylik* “güzel”.

6.1.11. -siz

³² Chen vd.'den (1990: 492-499) alınmıştır. Ekler tarafımızca yeniden düzenlenmiştir.

³³ Sözlüğün 3868. maddesindeki listede Özbekçe sözcük *éb* olarak kaydedilmiştir (Chen vd., 1990: 436).

³⁴ Bir şeye sahip olma anlamında sıfat yapan ek olarak hem +*li* hem de +*lik* ekinin kullanımı günümüz Özbekistan edebî dilinde de görülmektedir. Bk. Coşkun, 2000: 37-38.

eķil → *eķilsiz* “akılsız”; *sebat* → *sebatsız* “okuma yazması olmayan”.

6.2. Addan Eylem Yapan Ekler

6.2.1. -i / -e

bay → *bayi-* “zenginleşmek”; *san* → *sane*³⁵ “saymak”.

6.2.2. -ķer / -ģer

baş → *başķer-* “yönetmek, idare etmek”; *suv* → *suvģer-* “sulamak, su vermek”.

6.2.3. -le

ķiķik → *ķiķikle-* “küçülmek”; *ķiriķ* → *ķiriķle-* “cıvıldamak, cır cır etmek”.

6.2.4. -len

ķural → *ķurallen-* “silahlanmak”; *avķet* → *avķetlen-* “yemek yemek”.

6.2.5. -leş

herbi → *herbileş-* “askerileşmek”; *zamanevi* → *zamanevileş-* “modernleşmek”.

6.2.6. -r / -er / -ar

ķisķe → *ķisķer-* “kısalma”; *eski* → *eskir-* “eskimek”.

6.2.7. -re

me → *mere-* “melemek (koyun)”; *mö* → *möre-* “mölemek (inek)”.

6.3. Eylemden Ad Yapan Ekler

6.3.1. -ç / -iç

sévin- → *sévinç* “sevinç”; *ökin-* → *ökinç* “pişmanlık”; *işan-* → *işaniç* “güven”.

6.3.2. -çek / -çaķ

érin- → *érinçek* “üşengeç”; *meķten-* → *meķtençaķ* “övünen”.

6.3.3. -in

ék- → *ékin* “ekin”; *yig-* → *yigin* “meclis”.

6.3.4. -k / -ik / -ek / -ķ / -iķ / -aķ

éle- → *élek* “elek”; *kés-* → *késeķ* “tuğla”; *boya-* → *boyaķ* “boya”; *ķap-* → *ķapıķ* “çukur”; *yat-* → *yataķ* “yatak odası”.

6.3.5. -ki / -gi / -ķi / -ģi

tép- → *tépki* “bisiklet”; *süz-* → *süzgi* “süzgeç”; *şap-* → *şapķi*³⁶ “bıçak”; *şal-* → *şalģi* “takırtı”.

6.3.6. -kiç / -giç / -ķiç / -ģiç

tép- → *tépkiç* “bir oyunda kullanılan alet”; *ote-* → *otegiç* “otları biçmede kullanılan bir tür alet”; *sürt-* → *sürtgiç* “el bezi”; *yélp-* → *yélpigiç* “yelpaze”.

6.3.7. -kin / -gin / -ķin / -ģin

tüş- → *tüşkin* “üzgün, kederli”; *tiz-* → *tizgin* “dizgin”; *sat-* → *satķin* “hain”; *yan* → *yanģin* “yangın”.

³⁵ Sözlüğün 1781. maddesindeki listede Özbekçe sözcük *sana-* olarak kaydedilmiştir (Chen vd., 1990: 210).

³⁶ Sözlüğün 3570. maddesindeki listede Özbekçe sözcük *ķapķi* olarak kaydedilmiştir (Chen vd., 1990: 404).

6.3.8. -kir / -gir

öt- → *ötkir* “zeki, keskin”; *séz-* → *sézigir* “hassas, hemen sezen”.

6.3.9. -m / -im

ölçe- → *ölçem* “ölçü”; *ör-* → *örüm* “örgü”; *uq-* → *uqim* “bilinç”.

6.3.10. -me

ketle- → *ketleme* “bir çeşit börek”; *bur-* → *burme* “burmalı çivi”.

6.3.11. -mağ

kuyl- → *kuymağ* “hamurlu yiyecek”; *il-* → *ilmağ* “ilmek”; *tapiş-* → *tapişmağ* “bilmece”.

6.4. Eylemden Eylem Yapan Ekler:**6.4.1. -t / -tir**

kemey- → *kemeyt-* ~ *kemeytir-* “azaltmak”; *kéney-* → *kéneyt-* ~ *kéneytir-* “genişletmek”.

6.5. Yabancı Önek ve Soneklerle Sözcük Yapımı:**6.5.1. -ban / -ven**

bağ → *bağban* “bağcı”; *seray* → *serayban* “otelci”; *hüner* → *hünerven* “zanaatkar”.

6.5.2. -baz

eskiye → *eskiyebaz* “espirili”; *şekil* → *şekilbaz* “şekilci”.

6.5.3. bé- / be-

eğlak → *béeglak* “ahlaksız”; *meze* → *bémeze* “tatsız”; *kar* → *békar* “işsiz”; *canedil* → *becanedil* “candan”.

6.5.4. ber-

kerer → *berkerer* “kararlı”; *heğ* → *berheğ* “haklı”.

6.5.5. bet-

kilik → *betkilik* “kötü huylu”; *niyet* → *betniyet* “kötü niyetli”.

6.5.6. -dan

çay “çay” → *çaydan* “termos”; *kebab* “kebab” → *kebabdan* “kebab yapma aleti”.

6.5.7. -dar

möhir → *möhirdar* “mühürdar”; *höküm* → *hökümdar* “idareci”.

6.5.8. -hane

méhman → *méhmanhane* “otel”; *gezit* “gazete” → *gezithane* “basımevi”.

6.5.9. -hor

mey → *meyhor* “alkolik”; *israf* → *israfhor* “çok israf eden”.

6.5.10. -istan

kebr → *kebristan* “kabristan”; *qazaq* → *qazaqistan* “Kazakistan”.

6.5.11. -iy

terih → *terihiy* “tarihi”; *edeb* → *edebiy* “edebi”.

6.5.12. -kar / -ker / -ger

gunah → *gunahkar* “günahkar”; *sen’et* → *sen’etkar* “sanatkar”; *mis* → *misker* “bakırcı”; *savde* → *savdeger* “tüccar”.

6.5.13. -keş

erağ → *erağkeş* “alkolik”; *ereve* → *erevekeş* “arabacı”.

6.5.14. na-

pak → *napak* “pis”; *razi* → *narazi* “razı olmayan”.

6.5.15. -name

ķible “kible” → *ķiblename* “pusula”; *vede* “garanti” → *vedename* “garanti belgesi”.

6.5.16. -perest

bud → *budperest* “putperest”; *ateş* → *ateşperest* “ateşperest”; *aftab* → *aftabperest* “ayçiçeği”.

6.5.17. -perver

ķelķ → *ķelķperver* “halksever”; *ķōriyet* → *ķōriyetperver* “hürriyetsever”.

6.5.18. -pez

samse → *samsepez* “samsa yapan kişi”; *aş* → *aşpez* “aşçı”.

6.5.19. -şunas

*ōzbék*³⁷ → *ōzbékşunas* “Özbekçeyle ilgilenen”; *tariķ* → *tariķşunas* “tarihçi”.

6.5.20. -zar

ékin → *ékinzar* “tarım alanı”; *alme* → *almezar* “elma bahçesi”.

6.6. Zarf Yapım Ekleri

6.6.1. -ane / -yane

batir → *batirane* “cesurca, kahramanca”; *vehşi* → *vehşiyane* “vahşice”.

6.6.2. -en

ķest → *ķesten* “kasten”; *teķmin* → *teķminen* “tahminen, yaklaşık olarak”.

Sonuç olarak; Özbeklerin Çin’e gelişleri aslında ‘İpek Yolu’ tarihi ile ilişkili olsa da özellikle Doğu Türkistan’a yerleşmelerinde 18. yüzyıl itibariyle artış görülür. Özbekler, Doğu Türkistan’da bir arada yaşadıkları Türk halklarının gelenek göreneklerinden, dil özelliklerinden etkilenmişlerdir. Öyle ki bugün Özbekçe bildiğini belirten yaklaşık 4 kişiden 1’i genellikle Özbekçenin Uygurcaya çok yakın olduğunu ve bu diller arasında çok büyük farkın olmadığına inanmaktadırlar. Özbekler her ne kadar Doğu Türkistan Türk halkları ile kaynaşsalar da Özbekistan topraklarından getirdikleri kimi düşün ve ölüm ile ilgili âdetlerini Doğu Türkistan’da hala yaşatmaktadırlar. Özbekistan’da olduğu gibi Doğu Türkistan’da da Özbekler, İranî bir halk olan Taciklerle birlikte yaşamışlardır. Özbekçe ile ilgili mevcut kaynaklar Çin’deki Özbekçenin bugünkü Özbekistan’ın edebî diline kaynaklık eden diyalekttten farklı olarak İranîleşmemiş Özbek diyalektine işaret etse de kimi dil verilerinden Özbekçe üzerinde İranî dil (Tacikçe) etkisinin olduğu da görülmektedir. Hatta 1957 yılında deneysel statüde de olsa Özbekler için oluşturulan Kiril alfabesindeki ünlü sistemi İranîleşmiş Özbek edebî ağzını işaret etmektedir. Bugün, Çin’de yaşayan Özbeklerin kendilerine ait bir alfabeleri yoktur. Arap harfli Uygur alfabesi kullanan

³⁷ Sözlüğün 4019. maddesindeki listede Özbekçe sözcük *ōzbék* ve *ōzbék* olarak iki ayrı biçimde kaydedilmiştir (Chen vd., 1990: 452).

Özbeklerin dillerinin biçimlenmesinde hem bu alfabenin hem de Doğu Türkistan'da 'lingua franca' olan Yeni Uygurcanın büyük oranda etkisi vardır.

Kısaltmalar

Ar.	: Arapça
ET	: Eski Türkçe
Far.	: Farsça
GT	: Genel Türkçe
Les.	: Lessing → (Lessing, 1960)
Moğ.	: Moğolca
Özb.	: Özbekçe
Öz. Özb.	: Özbekistan Özbekçesi (Standart Özbekçe)
Rus.	: Rusça
Steingass	: Steingass → (Steingass, [1892])
YUy.	: Yeni Uygurca

Kaynakça

- ABDULLA, Adalaiti. (2013). "Field Research on The Uzbek Language in China". *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Topulukları. 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. (Ed.: Marcel Erdal, Yunus Koç, Mikail Cengiz), s. 25-34, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- ALLWORTH, Edward. (1971). *Nationalities of the Soviet East: Publications and Writing Systems*. New York, London: Columbia University Press.
- ALPARGU, Mehmet. (2007). "Özbekler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- BOESCHOTEN, Hendrik. (1998a). "The Speakers of Turkic Languages". *The Turkic Languages*. (Ed.: Lars Johanson, Éva Á. Csató), New York: Routledge.
- BOESCHOTEN, Hendrik. (1998b). "Uzbek". *The Turkic Languages*. (Ed.: Lars Johanson, Éva Á. Csató), New York: Routledge.
- BOZKURT, Fuat. (2012). *Türklerin Dili*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- CHEN, Zongzhen ve diğerleri. (1990). *Zhongguo Tujue yuzu yuyan cihui ji / 中国突厥语族语言词汇集 [Çince-Türk Dili Sözcükleri Listesi]*. Beijing: Minzu Chubanshe.
- CHENG, Shiliang. (1997). *Tujue bijiao yuyanxue / 突厥比较语言学 [A Comparative Study of the Turkic Languages]*. Ürümqi: Şinciang Halk Yayınevi.
- CHENG, Shiliang ve Abdurrahman. (1989). *Wuzibieke yu jian zhi / 乌孜别克语简志 [Concise grammar of Uzbek]*. (Çev.: Hahn), Beijing: Minzu Chubanshe
- CLAUSON, Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. London: Oxford University Press.
- COŞKUN, Volkan. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- DE JONG, Frederick. (2007). *A Grammar of Modern Uyghur*. Utrecht: M.Th. Houtsma Stichting.
- DWYER, Arienne. (2016). "Endangered Turkic languages of China". *Tehlikedeki Türk Dilleri: Kuramsal ve Genel Yaklaşımlar / Endangered Turkic Languages: Theoretical and General Approaches*. Cilt 1. (Ed.: Süer Eker, Ülkü Çelik Şavk), s. 431-450, Ankara: Uluslararası Türk Akademisi, Astana: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- ECKMANN, Janos [János]. (1979). "Çağatayca". *Târihî Türk Şiveleri*. (Çev.: Mehmet Akalın), Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- ECKMANN, János. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev.: Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASON, A. B. ve AKKOYUNLU, Z. (2015). *Dîvânu Lugât'i-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAHN, Reinhard F. (1989). "Review: Wüzîbiékèyü jiǎnzhi. Zhōngguó shǎoshù mínzú yǔyán jiǎnzhi cóngshū. [Concise grammar of Uzbek. Series of concise grammars of Chinese minority languages] by Chéng Shiliáng and Abdurahman." *Central Asiatic Journal*, Vol. 33, No. 1/2, s. 147-151.
- KARGI ÖLMEZ, Zuhal. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.
- KARLUK, Abdürreşit C. (2017). "Çin Halk Cumhuriyeti'nde Dinî Yapı ve Müslüman Milliyetler". *TYB Akademi*, S. 20, s. 9-48.
- KIM, Deborah. (2017). *Topics in the Syntax of Sarikoli*. Ph.D. dissertation, Leiden University, LOT dissertation series 467.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad. (1997). "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 3, Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- LAUDE-CIRTAUTAS, Ilse. (1976). "Son Elli Yılda Edebî Özbekçenin Gelişmesi Üzerine". *Türk Kültürü Araştırmaları*, XV/1-2, s. 77-92.
- LESSING, Ferdinand D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- MA, Yin. (1994). *China's Minority Nationalities*. Beijing: Foreign Languages Press.
- McCHESNEY, Robert D. (1995). "Özbeğ", *The Encyclopaedia of Islam*. Cilt VIII, (Ed.: C. E. Bosworth vd.), Leiden: E. J. Brill.
- MURATOĞLU, Malik ve diğerleri. (1996). *Özbekistan-Anadolu Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- OLSON, James S. (1998). *An Ethnohistorical Dictionary of China*. Westport: Greenwood Press.
- ÖLMEZ, Mehmet. (2013). "Çin'deki Türk Dilleri ve Bugünü". *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Topulukları. 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 23-26 Mayıs 2012*. (Ed.: Marcel Erdal, Yunus Koç, Mikail Cengiz), s. 397-422, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- ÖZBEK EDEBİYATI TARİHİ. (2005). Ürümçi: Şincañ Hëlķ Neştıyati.
- ÖZKAN, Nevzat. (2014). *Türk Dilinin Yurtları*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ÖZSOY, A. Sumru ve diğerleri. (2000) *Kurtuluş Yolunda: a work on Central Asian literature in a Turkish-Uzbek mixed language*. İstanbul: In Kommission bei Franz Steiner Verlag, Stuttgart.

ÖZTÜRK, Rıdvan. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

RAMSEY, S. Robert. (1989). *The Languages of China*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

SCHWARZ, Henry G. (1984). *The Minorities of Northern China, A Survey*. Studies on East Asia, Volume 17. Washington: Center for East Asian Studies, Western Washington University.

SHAW, Robert Barkley. (1878). *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkistan (Kāshghar and Yarkand)*, In Two Parts, With Lists of Names of Birds and Plants by J. Scully, Part I. - Grammar, Reprinted from the Journal of the Asiatic Society of Bengal, For 1877 and 1878, Calcutta: Printed at the Baptist Mission Press.

STEINGASS, Francis Joseph. [1892]. *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to be met with in Persian literature*, London: Crosby Lockwood and Son, Printed by W. H. Allen and Co., LTD.

SVANBERG, Ingvar. (1988). *The Altaic-speakers of China: numbers and distribution*. Uppsala: Centre for Mult[icultural]ethnic Research, Uppsala University, Faculty of Arts.

TEKİN, Talat ve ÖLMEZ, Mehmet. (2018). *Türk Dilleri - Giriş*. İstanbul: BilgeSu.

TOGAN, A. Zeki Velidî. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Cilt 1, Batı ve Kuzey Türkistan*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

TSUNG, Linda. (2009). *Minority Languages, Education and Communities in China*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

UYŞAL, Faruk. (2004). *Özbekistan Ülke Raporu*. TİKA.

WURM, Stefan. (1959). "Das Özbekische". *Philologiae Turcicae fundamenta*. Cilt 1. (Ed.: J. Denny ve diğerleri.), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

WURM, Stephen A. (1997). "Two Turkic-based Hybrid Languages in Northwestern China". *Turkic Languages*, 1, s. 241-253.

YOLBOLDİ, Nesrulla ve KASİM, Muhebbet. (1987). *Cuñgodiki Türki Tillar*. Ürümçi: Şıncañ Daşö Neşriyatı.

ZHÀO, Xiāngrú and HAHN, Reinhard F. (1989). "The Ili Turk People and Their Language". *Central Asiatic Journal*, Vol. 33, No. 3/4, s. 260-289.

ZHOU, Minglang. (2003). *Multilingualism in China: The Politics of Writing Reforms for Minority Languages 1949- 2002*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

İnternet Kaynakları

URL-1: "State Committee of The Republic of Uzbekistan on Statistics: Demographic Situation (January-December 2017)". <https://stat.uz/uploads/docs/demografiya-yan-dek-2017-en2.pdf> (Erişim Tarihi: 27.03.2019)

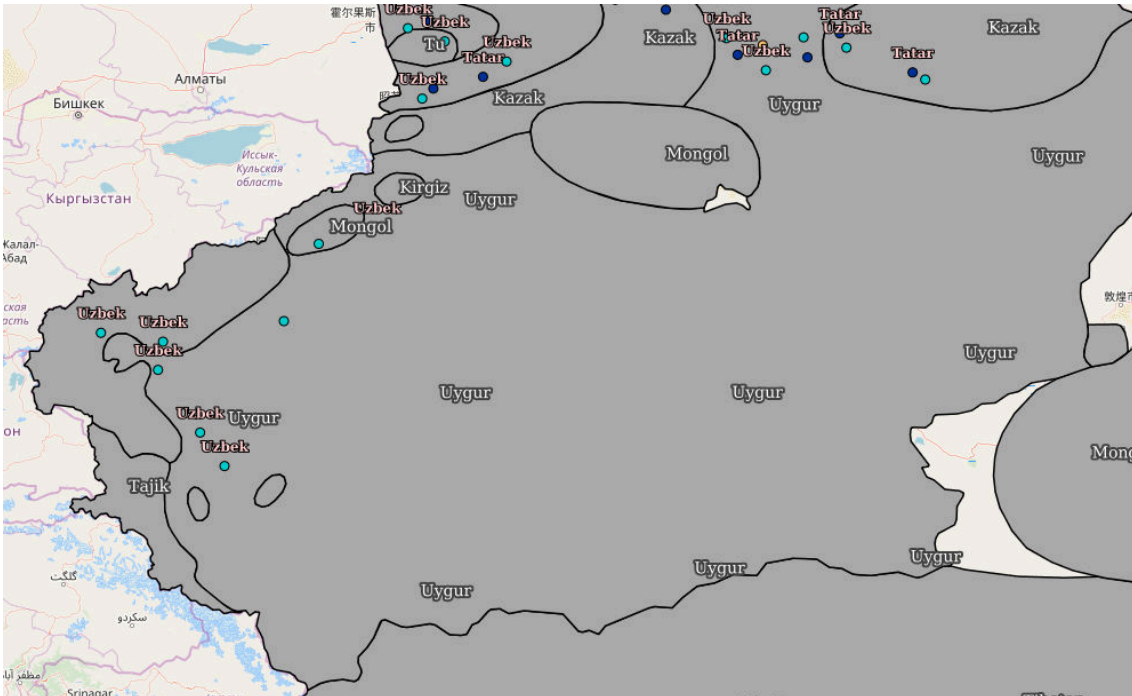
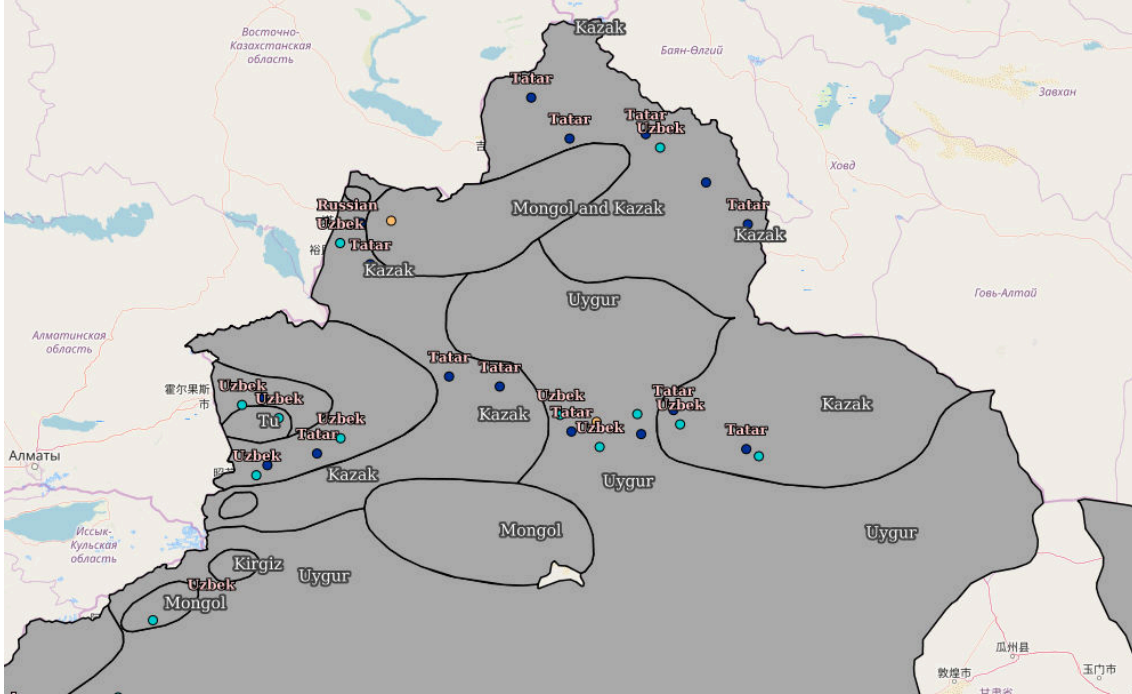
URL-2: "Decree of the President of the Republic of Uzbekistan". https://stat.uz/en/219-ofytsyalnaia-statystyka-en/index.php?option=com_content&view=article&id=5415&catid=2&lang=en-GB (Erişim Tarihi: 27.03.2019)

URL-3: Ning, Jizhe vd. (2018). *China statistical yearbook - 2018*. Compiled by National Bureau of Statistics of China. Beijing: China Statistics Press. <http://www.stats.gov.cn/tjsj/ndsj/2018/indexeh.htm> (Erişim tarihi: 27.03.2019)

URL-4: "Language Atlas of China: National Minorities in China". <http://lmap.org/map/346872/> [Haritanın kaynağı: Wurm, S. A. and Liu Yongquan (convenors). 1987. *Language atlas of China*. Hong Kong: Longman Group (Far East) Ltd. on behalf of the Australian Academy of the Humanities and the Chinese Academy of Social Sciences. Date Digitized: July 2012.] (Erişim tarihi: 03.04.2019)

Ek 1: Çin'deki Özbeklerin Yerleşim Alanları

Harita 1³⁸

³⁸ URL-4'ten alınmıştır.

Harita 2³⁹

³⁹ Schwarz'dan (1984: 50) alınmıştır. Orijinal harita Sovyetler Birliği döneminde hazırlanmış olduğu için Çin'in günümüz komşu ülkeleri haritaya eklenmiştir. Ayrıca yer isimlerinde bazı yazım değişikliklerine gidilmiştir.

Ek 2: Özbek Kiril Alfabeti (1957)⁴⁰

Cyrillic:	Value (IPA):	Cyrillic:	Value (IPA):	Cyrillic:	Value (IPA):
Аа	[a]	Лл	[l]	Чч	[tʃ]
Бб	[b]	Мм	[m]	Шш	[ʃ]
Вв	[w]	Нн	[n]	Ъ	[ʔ]
Гг	[g]	Оо	[ɒ]	Ь	'
Дд	[d]	Пп	[p]	Ээ	[e]/\$___
Ее	[je]	Рр	[r]	Юю	[ju]
Ёё	[jo]	Сс	[s]	Яя	[ja]
Жж	[dʒ]	Тт	[t]	*Уў	[o]
Зз	[z]	Уу	[u]	*К,к,	[q]
Ии	[i]	Фф	[f]	*Ғғ	[ɣ]
Йй	[j]	Хх	[χ]	*Х,х,	[h]
Кк	[k]	Цц	[ts]		

⁴⁰ Zhou'dan (2003: 186, Tablo 27) alınmıştır. Tabloda gösterilen yıldızlı harfler değiştirilmiş ya da yenidir [Zhou'ya ait not].

**Ek 3: Çin'deki Özbeklerin Günümüzde Kullandıkları
Arap Harfli Uygur Alfabeti⁴¹**

Başta	Ortada	Sonda	Yalın	Sonda	Ortada	Başta	Yalın	
قا	قا	ا	قا	a	ق	ق	ق	k
كه	كه	ه	كه	e	ك	ك	ك	k
ب	ب	ب	ب	b	گ	گ	گ	g
پ	پ	پ	پ	p	ك	ك	ك	g
ت	ت	ت	ت	t	ل	ل	ل	l
م	م	م	م	m	م	م	م	m
ن	ن	ن	ن	n	ن	ن	ن	n
خ	خ	خ	خ	h	ه	ه	ه	h
د	د	د	د	d	د	د	د	d
ر	ر	ر	ر	r	ر	ر	ر	r
ز	ز	ز	ز	z	ز	ز	ز	z
ژ	ژ	ژ	ژ	z	ز	ز	ز	z
س	س	س	س	s	س	س	س	s
ش	ش	ش	ش	š	ش	ش	ش	š
غ	غ	غ	غ	g	غ	غ	غ	g
ف	ف	ف	ف	f	ف	ف	ف	f

⁴¹ Tekin ve Ölmez'den (2018: 158) alınmıştır.